

СУЧАСНІСТЬ

Ю. Тарнавський: До дощового дня, На смерть Х. Б. — У Самчук: Третя границя — М. Орест: З німецьких поетів — Д. Стейнбек: Подорожі з Чарлі — М. Калитовська: У десятиліття смерти П. Омельченка — Ю. Соловій: Відвідини «На горі» — В. Шевчук: Вибір з прози — О. Данко: Сучасний стан української історичної науки та суспільно-політичних дисциплін — Д. Ребет: Ідеї і люди — М. Богачевська: На молодіжному фестивалі в Гельсінках — В. П. Стахів: Процес проти Б. Сташинського — вбивника проф. Л. Ребета і С. Бандери — Критика і бібліографія — Нотатки

12 (24)

ГРУДЕНЬ 1962

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

12 (24)

ГРУДЕНЬ 1962

РІК ВИДАННЯ ДРУГИЙ

МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій

Редакція:

Іван Кошелівець (головний редактор), Богдан Войчук, Богдан Кравців,
Кирило Митрович, Дарія Ребет, Володимир Стахів (суспільно-політична
частина).

Редакція не приймає статей, не підписаних автором. У справі незамов-
лених та неприйнятих статей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.
Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди
редакції.

Gemäß* dem Gesetze über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3)
und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar
1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III (Telephon: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

ЮРІЙ ТАРНАВСЬКИЙ

ДО ДОЩОВОГО ДНЯ

О, день дощу,
везеш у своїм трюмі
важкий вантаж смутку,
наповни мене його тягарем!
Розв'яжи у моїх грудях
тугі вузли сліз,
приверни мені назад
текучу мову плачу,
поведи мене з собою
до тихих озер жалю!

Я хочу ридати
у тіні твоїх темних колон,
притулитися лицем
до їх мокрого граніту.

НА СМЕРТЬ Х. В.

Це не умер ти,
це умер час і простір!
Це умер глухий інструмент вітру
із розстроєними струнами пилу і реву худоби,
це умерла м'ята віддалі,
ув'язнена у тісних дзеркалах вапна,
це прозоре олово сонця померло
на соломі тиші стін і сараїв!

Померли зграї оплесків,
що мерехтіли у твоїй пам'яті,
померли лункі мури крику
і його башти, що сягали до неба!
А де ділися чорні кущі м'яса,
з яких ніжним лезом ти стинав
важкі китиці теплих троянд крові?
Померло все! І навіть формула,
що крила у собі еліпсу твого велетенського амулета.

Це не ти помер, це ми знаходимо
холодне тіло ще одної надії
у бездонній домовині наших сердець.

УЛАС САМЧУК: ТРЕТЯ ГРАНИЦЯ

(Уривок з книги спогадів «На білому коні»)

І все-то те... Душе моя,
Чого ти сумуєш...

Шевченко («Сон»)

Медовий місяць «визволеного» Львова, з його тризубами, печатками, прапорами, здається, кінчався, дні починали бути тривожними і навіть загрозливими. Казали зняти прапори і тризуби, а з тим виникли небезпідставні чутки, що наша чудова Галичина і на цей раз мала б бути приділена не до свого основного пня, хоч би у вигляді такого окультуреного «райхскомісаріяту», а залишиться далі в ролі провінції так званого Генерального Губернаторства і що невдовзі на колишньому габзбурзько-романівському кордоні має воскреснути відома архаїчна лінія, яка ще раз поділить нас на дві партикулярні галузі і стане меридіаном схід-захід на віки вічні, як вислів сили і злорадства переможця.

Для мене особисто це поставала ще одна, засадничо третя, нелегальна межа, яка перетинала мені путь до Києва, якої я не мав права переступити, але яку я переступити хочу і мушу.

Ширились вірогідні чутки, що станеться це вже в найкоротшому часі і що нам з заходу нелегко буде з цим упоратися, бо німці, мовляв, прийшли до переконання, що Україна «мейд ін Москав» так прекрасно спрепарована і знечулена на кожне поневолення, так ідеально знеутралізована національно, що це якраз відповідає і їх власній політиці, а тому впускати туди наш націоналізм західнього, динамічно-безкомпромислового типу, не є в їх інтересі.

Так думали німці, але не так думали ми. Ми мусимо там бути будь-що-будь, і то негайно. По свіжих слідах війни. Ще перед Києвом! На Волинь! До Рівного! Житомира! Щоб чужа адміністрація нас там уже застала.

І саме з приводу цього, на нашому многолюдному мешканні, на вулиці Тарнавського, з четверга на п'ятницю, 31 липня на 1 серпня, відбувається цілонічна хвилююча нарада нашої культурницької групи. До Львова прибули Сенік і Сціборський, виявилися якісь можливості локомоції, і ми маємо вирушити в дорогу. І то вже завтра.

Олег Ольжич покvapно ділить нашу групу на дві частини: Рогач, Штуль, Коваль, я і ще кілька, яких уже не пригадую, мали б уже завтра о шостій годині рано від'їхати, а друга група з Оленою мала б зістатися у Львові аж до виклику.

Але з цим поділом рішуче і остаточно не погоджується Олена. Як? Вона лишиться тут? «Сама»? У той час, коли «там»... І т. д., і т. д... О, ні! Ніколи! Її бурхлива, вибухова природа виходить з берегів, її невелика кімната повна шуму, вона веде завзятої бої і переговори зо всіма членами групи, доводить, що це цілковитий нонсенс, мобілізує опінію всієї нашої армії, вимагає справедливості. Ольжичеві дістається першому, і то найбільше. Як він сміє лишати її тут в той час, коли там... Що значить війна? Яка там небезпека? Що за труднощі? Які мають бути вигоди? Як тут можна ділитися на жінок і чоловіків? Ні і ні! Вона з цим не згодна, вона з цим не погодиться!

Основні причини її протесту були мені досконало відомі, то ж ми ще на Сяні домовились і присяглися дійти до Києва разом, а тут враз отаке. Але я прекрасно розумів Ольжича. Це вже не Захід, а такі справжній Схід, і не запілля фронту, а самий фронт. І там можна сподіватися поважних ускладнень і не менше поважних небезпек. І наражати на таке Олену, як це Ольжич мені виразно заявив, він ніяк не хотів би. А тому, коли ця буря зчинилася, я, не дивлячись на свої зобов'язання, якогось виразного становища зайняти не мав морального права. Не міг підтримувати Олену, дарма що вона виразно від мене цього вимагала. Я тримався збоку, неутрально, мов би безучасно.

Але біля другої години ночі вона покликала і мене до свого генерального штабу. Застав її в сльозах, що з нею могло також трапитися, не зважаючи на весь її волюнтаризм. Головну, бурхливу кризу вона, здавалося, вже перейшла, виглядала, як море, після бурі — лагідно, по-своєму ніжно і по-своєму зворушливо. Говорила докірливим, злегка прохальним тоном, докоряла, чому я забув наше домовлення на Сяні і не підтримую її вимоги, що вона, мовляв, тут «сама» буде робити, повторюючи ще раз і ще раз усі свої аргументи. На закінчення альтернативне питання:

— Скажіть мені: ви за мене чи проти мене?

— А леж, Олено! Розуміється! За вас! Завжди! Був, є і буду!

— В такому разі мусите вплинути на Ольжича, щоб він змінив своє рішення.

Іншої ради не було, я погодився «вплинути», до певної міри це мені вдалося, але Ольжич був помітно не в душі і враз заявив, що добре, що гаразд, що Олена їде, але тут треба також комусь лишитися, і тим кимсь має бути моя особа.

Пізніше Олег мені казав, що це не була примха, а єдиний засіб затримати Олену тут, бо в цей час для неї там рішуче не було місця.

І він не помилився. Почувши це рішення, Олена на півслові повернула напрям своєї бурі, раптом змінилася, безпосередньо і зворушливо-щиро вона зняла ще більший лемент, але вже в іншому напрямку, заявила, що це кпини над нею, що вже третя година ночі, о шостій треба виходити, у неї нічого не зібране, нічого не спаковане, вона не виспана, перемучена. Не змогли ніякі зойки її друзів, що це все буде без неї зроблене, що вона не мусить нічим турбуватися, що будуть випрасувані її сукні і спаковані її капелюшки. Ні і ні! Вона рішуче відмовляється їхати, на що Ольжич лише вдоволено, під ус, посміхався.

Раненько, о п'ятій годині, всі призначені до походу, зривалися, хапали свої наплечники і зникали, щоб на шосту годину бути на призначеному місці... Всі, за винятком... нас з Оленою. Весь курйоз цієї гротескової сцени полягав у тому, що ми були призначені бути «там» першими, а вийшли останніми, а подруге, доля хотіла, щоб це метушливе підприємство закінчилося взагалі великим, круглим зеро. Бо десь біля години першої дня всі наші хоробрі мандрівці щасливо зо всіма своїми наплечниками, повернулися на старе, загріте місце. Повний крах. Обіцяний автомобіль, що мав одвезти наше товариство в землю обіцяну, спонтанно, Бог знає чому, не появився, і з ним розвіялися всі наші надії. Це ж, розуміється, був якийсь військовий тягарник, за якусь літру горілки, а з таким могло трапитися, що хочете..

Це одначе не лишилося без наслідків, особливо щодо нашої з Оленою дружби. Ми, правда, опісля щиро сміялися, пригадуючи різні подробиці буревійної ночі, але разом з тим з Оленою щось таке сталося, чого з нею раніше не бувало. Вона іноді ставала несподівано подразненою, нелогічно придириливою, безпричинно невдоволеною. Завжди педантично чепурна, вона, здавалося, почала себе занедбувати, як також менше перебувати в моєму товаристві. А один незначний епізод, здавалося, зовсім попсував наші взаємини. Одного разу, з волі Ростислава Єндика, я мав відвідати одну фабрику взуття, де директором був приятель Єндика і де я міг роздобути кілька пар цього цінного на ті часи товару. Я запропонував цю можливість також Олені, вона, розуміється, охоче погодилася, і ми урочисто поїхали трамваем кудись на край міста, не застали директора на місці, мусіли зачекати, а між тим, як звичайно, вели різні розмови, у яких я мав фатальну необережність торкнутися найвразливішого місця моєї чудової приятельки, тобто я дозволив собі зауважити, що вона останнім часом почала себе занедбувати. Наслідки — presto і furioso. Що значить занедбувати? Де нема навіть порядного дзеркала. В до-розі! І пішло, і пішло... Я був бідний. Просив вибачення, намагався змінити тему, але де там. Злива обвинувачень, докорів, скарг, жалів. З приватного перейшли на загальне. Товариське, організаційне, принципове. І коли б не директор фабрики, який несподівано появився і обірвав нашу коломийку, хто зна, як далеко це зайшло б, бо все

почало виглядати на гістерику, при чому чітко різьблені уста моєї прекрасної Теміди погрозливо здригалися, і все разом віщувало шторм.

Але як тільки ми перейшли до складу і перед нами виринула ціла купа різноманітного взуття, Олена на дивовижу дуже швидко змінилася. Чорні хмари розвіялися, і виглянуло сонце. Вона почала старанно вибирати щось для себе і свого Михайлика, якого вона ніколи і ніде не забувала, використовуючи мене як експерта цієї процедури, а ще згодом, обвантажені, як вона казала, «дарами вдячного населення», ми верталися трамваєм до нашого мешкання, дружно і весело розмовляючи про різні справи наших примхливих буднів. Я мав повне право допускати, що наш конфлікт вичерпано, і він вже забувся.

Однак дома, при інших, Олена знову чомусь пригадала нашу неfortunну дискусію, виник новий діалог, який ступнював до такого піднесення, що я не витримав і демонстративно вийшов до другої кімнати, навіть, як це в таких випадках водиться, тріснув при цьому дверима. Я був поважно збентежений, не розумів її настрою і її інтенцій, не знав, що з цього може вийти і як цьому допомогти. Невже ось так несподівано і ганебно мала б закінчитися наша прекрасна дружба, яка зародилася у таких незвичних умовах? Намагався заспокоїтися, обернути все у жарт і знайти вихід. Але покищо виходу не було. Так зле, так дуже зле...

Але нема злого без доброго. Поперше, це дало мені спонуку поважніше зайнятися справою мого виїзду на схід власними силами. Перебування у цьому, без сумніву патріотичному і чесному товаристві, більше романтичному, як діловому, починало мене поважно нудити і навіть непокоїти. Минали такі винятково прекрасні дні, і то минали безвслідно. Це наводило мене на мою стару думку, що при певних умовах я сам міг би зробити значно більше, ніж ціла наша чесна кумпанія. Отже треба такі умови знайти...

Отже на Волинь! І то самотужки. Не чекаючи ніяких «організаційних засобів». Так само, як це було з Краковом... Вагався лише, чи пропонувати цю справу Олені, яка напевно за неї схопилася б, але на цей раз переважив намір їхати одинцем, приватно, сказати б, додому, до рідних, без політики і без шуму. Отже їду туди сам!

Хоча буря з Оленою так само несподівано і скоро минула, як і прийшла. Чорна хмара, блискавка, грім, злива і, диви, знову блакитне небо, знову сонце. Це Олена. Вже другого ранку, в суботу, коли ми зустрілися в кухні, вона, як звичайно, кокетливо і трішки лукаво посміхнулася, сказала, що погано спала, але все, мовляв, минуло і тепер «мусимо про все подумати поважно». Я саме було дістав за прошення від Блавацького до театру і першою моєю «поважною» думкою було запропонувати Олені їхати зі мною до театру. О! Розумі-

ється! Це чудово! Їдемо! Що там дають? Гриця? Хай живе безсмертний Гриць! Захоплення моєї, на цей раз, Артеміди не мало меж.

І ми дійсно ще раз побували у театрі, ще раз разом сиділи у льожі Блавацького, ще раз втішались грою артистів, ще раз пригадали і відчували нашу клясичну, як казав Маланюк, «Препонтійську Елладу» Малоросію, зо всіма її мелодраматичними аксесуарами, з соняшниками, перелазами і іншим, і іншим добром нашого барвистого побуту... Настрій наш був, здавалося, рожевий, повний надій, але...

Але увага, увага! Ля-Пу! Надходзі! — як казало на початку війни, точніше — першого її дня, польське радіо, заповідаючи наближення німецьких летунів. Моя блискуча Артеміда почала негайно перевтілюватися в Теміду, як тільки довідалася, що я почав підготовку від'їзду на Волинь, а при тому додав, що вже завтра їду на село з відчитом. Усе це було для Олени несподіванкою, а таких несподіванок вона не могла терпіти. Робити щось без її відома, «поза її плечима» було для неї незносним явищем. Перш усього дісталася порядно Ольжичеві за його нельояльність, а далі вже, розуміється, без кінця і краю сипалися блискавки і громи на мою бідну голову. Було б даремно їй перечити. Тоді кожне ваше слово не в лад, кожний звук — дисонанс, кожна думка — спротив.

Але моє рішення їхати на Волинь тверде, як діамант, і невмолиме, як фатум.

Випадок... В такі часи випадки заміняють пляни... Отже випадок допоміг це рішення здійснити. На нашій Академічній несподівано появилася нова оригінальна, красочна поява: молодий, високий і стрункий, з провокативною рудуватою борідкою монастирського послушника, добродій у старому, вилялялому однострої радянського піхотинця, з лапідарно висловленою жовто-синьою опаскою на лівому рукаві. При знайомстві, на превелике моє здивування, виявилось, що це був у власній особі, пізніше широко відомий, автентичний отаман з Полісся на імя Тарас Боровець, який очолював певну Поліську Січ і який, як це і годиться справжньому отаманові, прибрав собі ще й отаманське імення, що звучало ясно і виразно — Тарас Бульба. Явище, як казали клясики, гідне богів, бож той гнучкий, з ясними лричними очима нестерівського херувима отрок скорше надавався на послідовника сартрівського екзистенціалізму (що за карколомне слово!), ніж на товстючого, як його малюють, славного полковника і рубаку Запорозької Січі Тараса Бульбу, з його довжелезними вусами, довжелезною матнею і не менш довжелезною люлькою. Для мене, зіпсутого урбанізмом, уже саме слово отаман наводило своерідні корчі дихальних органів, але на моїй чудовій батьківщині, де все ще шабля і шаблі, а в тому числі і «Чотири шаблі» Яновського, користалися винятковим культом піетизму, слово отаман значило те саме, що батько, генерал і вождь, взяті разом, а тому без отамана не могло бути родини, війська, нації, а хто сказав, що модерний Бульба, який-

небудь пра-пра-правнук свого оригіналу, мусить конче йти за Го-голем. Отаман сонарно, оптично, для шарму, і будьмо благородні: що б ми робили без Січі, без Бульби в часи барабаних римських кроків, сталевих танків і літаючих суперфортець?

Наше знайомство було коротке, зате бурхливе і корисне, бо я довідався, що пан отаман прибув просто з Волині, що від нього ще пахне рідними очеретами, що він має власну тритонову тягарівку радянської марки ЗІС, що вже післязавтра вертається назад до Січі і охоче візьме мене з собою.

Отже радості мої, як кажуть, не було меж. Отже на Волинь! І вже найближчого понеділка. І без ніяких охів і ахів. А це значить — додому. І прощай мій чудесний, дорогий Львове, а разом вибач, що я проциндрив на твоїх чесних бруках таких гарячих пару тижнів, хоча що значить проциндрив, коли сумління моє чисте, бо ж це вперше я мав нагоду бачити і чути тебе безпосередньо, торкатися твоїх ран, твоїх престолів і побувати в тих місцях, де з болями і заіканнями родилося наше західне українство.

Моє прощання зі Львовом патетичне і зворушливе, як і личить чесному патріотові, використовувались ще останні добродійства пошти та розсилалося на всі боки, а передусім до Праги, листи, бо вже завтра переступалося кордон, за яким ніякої пошти не існувало, бо там ще димилися сліди епохальної війни і, як сповіщали алярмуючі вісті, вже почала діяти відома наша міжусобиця, як це і личить гордому русо-козацькому племені від Нестора Печерського і до днів наших. «Земля наша велика і обильна, але порядку в ній нема».

Ольжич реагував на моє підприємство ентузіастично, але наша богиня Олена розгнівалася вельми і зовсім зникла з мого зору. У неділю раненько я вже трясся селянською підводою, застеленою пасму-гастим килимком, до тихого села Рудного біля Львова, весь день там промовляв, розмовляв, повчав, а вечором того ж дня, знов у Львові, старанно пакував свого рудого наплечника з наміром наступного дня, рано о сьомій, вирушити за вулицю Чарнецького, де мала на мене чекати славетна ЗІС-ка отамана Бульби.

Бо такі льос випадл нам,
Же дзісь ту, а ютро там!
Бо такі льос дал нам Буг,
Же не веми гдзе наш груб!

— співалося свого часу в шерегах армії Речі Посполитої, коли маршувалося в напрямку Заходу, що на карті світу визначає Європу в її есенційному розумінні, до якої тягнуло нас, як до чарівного джерела, де ми зможемо згасити спрагу пізнання життя планети... І от, пізнавши і використавши Захід, тепер з такою ж самою справою вертаєшся назад до праджерела свого буття, без огляду, в яко-

му місці планети воно знаходиться. Всесвіт, планета, земля! Але поруч слово — Батьківщина... І молодість! Ненаситна жадоба і гострота почувань та полум'яно-жагучих вражень.

Цікаво, як зустрине Волинь — древня і сувора земля, свого неспокоїного сина... І чи знає вона, що його неспокій — це бажання знайти слово про неї і сказати його світові. Про близьких і найближчих.

Сливе цілу ту ніч я почував себе друїдом під священним дубом, закликаючи і викликаючи дужи і видива з-перед чотирнадцяти років, проведених поза кругом родинного вогнища. Кого ще там застану? Як виглядають старі дороги і стежки? Деревя? Будівлі? Не застану між живими багато рідних, а між ними найрідніших — батька і матері.

Можна пережити роки і роки, війни і революції, переїхати континенти, переплисти океани, перечитати гори книг, пізнати вулиці і перевулки Парижу, але такі назви, як Дермань, Рохманів, Обичі, Жолобки, Тилявка, всі ті немощені шляхи, всі врочища і займиська сидітимуть у твоїй душі, як гострі цвяки, і вимагатимуть данини. Грядка капусти на городі, розцвілий мак, спів солов'я, кукання зозулі... Навіть такі звичайні межі між двома ланами пшениці з кашкою і петровим батогом, з музикою пільних коників вимагають свого...

Але моя непроспана ніч на цей раз не виправдалась. У понеділок, як було домовлено, ми не від'їхали. Розуміється, що я вставав рано, швидко збирався, не прощаючись, на пальцях, щоб нікого не розбудити, відходив. Але вулиця Чарнецького була порожня і тиха. Ніяких отаманів, ніякої ЗІС-ки. На думку приходила відома філософія про нашу точність, приходили і інші не конче добрі думки... Але згодом почали все таки появлятися незнайомі постаті, як і я, з наплечниками, яких по часі набралось на добрий десяток і які, очевидно, чекали на отамана. Всі ми виглядали понуро, були скупі на слова і мало вірили, що наша фортуна нам посміхнеться.

Години минали, а отамана не було. І аж біля дев'ятої він таки появився. Засапаний, заклопотаний, зніяковілий.

— Ах, знаєте... Маестро! Братва! Чорт би забрав цілу ту ЗІС... Здурила паскуда, і мусіли віддати її на лікарський огляд... Сьогодні нічого не вийде... Але завтра! О шостій! На бетон! На цьому самому місці!

Чудовий отаман! Його обличчя нагадує ченця... І анахорета. Він же й поет... І драматург... І, розуміється, як кожний отаман, мрійник і фантаст. На ньому гірше ніж скромний одяг радянського піхотинця. Пригадалася гардероба нашого майора НКВД, у якого ми тимчасово замешкали, і мене «осінила» думка, що варто познайомити з нею отамана. Я запитав його, чи має він час і чи міг би поїхати зі мною на наше мешкання. Він має час і він погоджується їхати зі мною. Дорогою в трамваї розмовляємо про Полісся, про Січ, про

Волинь, про літературу. Був здивований, побачивши наше мешкання, дивувався з Пушкіна на стіні, з «батька народів» за етажеркою на підлозі і дуже був здивований, коли я відкрив перед ним повну шафу військового майна. Майор не мав часу, вискочив напевно у чому був... Знав, бідака, що це не переливки... І не лише він. Он там жіночі сукеньки, і листи нерозірвані, і всі документи, шкільні свідоцтва, родинні альбоми... Не було часу цікавитися такими справами, тікалося в перших рядах...

За скромністю отаман вибрав лише новеньку, кольору трави, літню пару уніформи з відомими малиновими краями, які свого часу наводили страх на багатьох щасливих громадян великого СРСР, а тепер жалюгідно валялися разом з іншим барахлом у тій шафі. І після того ми від'їхали. Наша ескапада виявилася корисною не лише для душі, але і тіла, ми багато розмовляли, вернулися до міста, відвідали їдальню і розійшлися з вірою і надією, що завтра, як сказано, о шостій годині, таки вирушимо у нашу путь-дорогу.

Другого ранку, отже у вівторок, серпня п'ятого, при гарній погоді, я вставав ще раніше, виходив ще обережніше і, розуміється, стрімголов квапився, щоб, бува, не змусити отамана чекати на мене, і точно о шостій був на призначеному місці. Ба! Та сама картина, що і вчора. Та сама порожнеча, та сама тиша. І ніякого отамана...

Гай, гай! Людина мусить часто сприймати явища по-філософськи, дивитися на світ очима Сократа і бути гордою, що вона все таки відома «гомо сапієнс», а не якабудь нікчемна блоха. Але що зробиш, коли в таких випадках хвилини тягнуться годинами, а години вічністю, тратиться терпець і рівновага, пригадується вчорашня розмова в їдальні, що вже в цих днях нашу границю закриють, і тоді знов прийдеться рейдувати її, як це було з Сяном або колись з Бойтемом, коли переходилось в кредит, назелено, на рахунок майбутньої законності... Колись, мовляв, віддамо нашу позику нелегальщини і, може, з процентами, а покищо «мні отмщеніє і аз воздам», як казав про таке Христос.

Стоїчно чекалось на отамана, і не даремно. Наперед почали появлятися, ніби альбатроси нашого рейду, відомі вчорашні знайомі, які, мабуть, не повірили «на бетон» отамана і, замість шостої години, вибрали сьому. Їх передбачення були правильні... В кожному разі правильніші, ніж мої, бо отаман з своєю ЗІС-кою і гігантом шофером, який видався мені Геркулесом, і ще однією особою жіночої статі, появився щойно між восьмою і дев'ятою. На нашому пункті робилося людно. Нас сходилося зо всіх боків, «як та чорна хмара», і все це, розуміється, покладало надії на отамана і ЗІС-ку, яка ось стояла збоку і терпеливо чекала, зовсім неефектного вигляду, ніяк не «Сітроен», ні «Ролс-Ройс», ні навіть популярний «Опель», а сугубо скромна, автентично пролетарська, болотяного кольору, бита часом і умо-

вами, задрипана й обдрипана «мейд ін Совет-Юніон» тритонка, яка з своєю величною залізною бочкою на бензину і чисельними іншими предметами ширпотребу пригадувала мені зворушливу картину біблійного стилю з віа Аппія біля Риму, коли дотепний італійський городник умудрявся помістити на маленькому ослику жінку з дитиною, два коші городини і ще в'язку сіна, настромлену на патику перед носом ослика для спонуки його йти вперед. У нашому випадку на три тонни теоретичної потужності машини, помінаючи інші вантажі, чигало п'ятнадцять, як мур, «хлопа», не зважаючи, що шини її коліс були виїжджені до живого, дуже підозріло попухли і ледве втримували належний їм фасон.

Саме собою, що ніяких особливих церемоній знайомств тут не дотримувалися, отаман у своїй шкурятинці і «пиріжком» на голові не мав на це часу, він оглядав свою ватагу досить скептично, підозріло позирав на ЗІС-ку, в моторі якої все ще зловісно стирчала велетенська фігура шофера з випнутим задом, що нагадував погрозливий антикапіталістичний плакат більшовиків з перших років революції.

Все довкруги товпалося, вертілося, всідало, висідало, час тягнувся і тікав, а все решта стояло на місці і невідомо чому, бож все, здавалося, гаразд, і навіть шофер висунув свою голову і закрив мотор. І нарешті, десь по десятій годині, пан отаман опритомнів і, як Мойсей, що мав вести Ізраїля через море Чермное, гласом велієм возопив:

— Братва! Не бійся! Вивезе! Сідай!

На цю розпачливу команду почався штурм ЗІС-ки, при чому отаман, стоячи збоку, як капітан корабля під час бурі, командував:

— Маестро! Отам! На тій шині! Андрію! Ти що? На базарі? Продаєш яйця? Чого товчешся, як Марко по леклу? Тісніше! Тісніше! Не з порцеляни! Ей, там! Ти! В береті! На бочку! Геть з тим мішком.

Крутилися, вертілися, втискалися, втрамбовувалися... Створилася піраміда, шпилем якої був загорілий парубій у темносиньому береті, що осідлав бочку, я окупував місце на запасовій шині, одинока наша жіноча пасажирка примістилася у буді шофера, а для отамана забракло місця взагалі, і він приліпився ззаду на виступці дошки, баянкуючи на одній нозі.

І, нарешті, рушили. Була година одинадцята і хвилин тридцять. Погода ніби на замовлення: сонце з молоком і медом, і синім небом, все, здавалося, співало нам осанну і стелило пальмове гілля, коли ми гордо, обережно і кокетливо, а разом велично, мов піраміда Хеопса, з загадковим виразом сфінкса, виплутувалися з замотаних у клубок вуличок середмістя і виносилися на північний схід Знесіння, намагаючи твердий асфальтовий шлях Жовква — Кам'янка-Струмилова і набираючи розгону у напрямку благословенного сходу.

Ні в казці сказати, ні пером описати! Пасажири сиділи, ніби зачаровані, отаман акробатично баянсував на своїй дошці, шофер цупко

вів свою лінію, мотор гомонів свою мелодію, а колеса, здавалось, стогнали, мов грішні душі в пеклі. Повз нас, туди і назад, легко і свавільно пролітали військові сірі машини WH і WL, ніхто нас не чіпав, ми були цілком суверенною силою з жовто-синьою опаскою на лівому рукаві отамана.

Доїхали до розхрестя Кам'янка-Струмилова — Бузьк, і тут, сливе на самому роз'їзді, під нашою пірамідою несподівано стався вибух. Бомба, саботаж, атентат? Зайві питання. Всі одразу збагнули, в чому справа. ЗІС-ка, очевидно, зупинилася на півслові, отаман зістрибнув з своєї оперативної бази, з шоферської висунулась флегматична голова Геркулеса, піраміда грізно заворушилася.

— Гей, братва! Злазь! — почувлася команда отамана.

Піраміда зривалася з свого п'єдесталу і розсипалася бісером по асфальту. Я позбувся свого загітого місця на запасовій шині, яку було негайно вжито для конкретніших потреб. Підносилися всі три тонни, відшрубувувалося потурбоване колесо, пришрубувувалося запасове, робота йшла муравлиним ладом, і в скорому часі реставрована піраміда, з незначними змінами, спокійно рушила в похід. На Бузьк, на Олесько, на Броди.

Знов попливли кілометри, замигали назад і вперед сірі машини, розгорталися на всі боки золоті стерні нив, втикані густо півкопами, по тридцять снопів кожна, у шапці, як у князя Мономаха, під якими колись гралося у схованки, ховалося від злив, складалося їх у стіжки. Інколи здавалося, що більше не побачу цих ритуальних символів виключно українського хліборобства... Ні тих стерень колючих, які так безжалісно кололи наші дитячі ноги, ні женців, ні серпів, ні перевесел... Але ось знову вони... Близько, реально, зворушливо...

Але тут же поруч, у ровях, лежать і стоять сталеві велетні з червоними зірками, що недавно ще були зброєю, а тепер лише купою металу, що його селяни вже почали розмонтовувати на лемеші. Інколи вони так і просяться на знятку своєю безпосередньою квалістю, що ми і робимо. Мій фотоапарат старанно нотує цих свідків нашої грізної доби, які лишилися серед цього шляху, мов викинуті з води риби, на посміховисько ворогам.

Минають години, кілометри, картини... Високе небо, білі хмари, легкий західній вітер. З кожним кілометром мій настрої підноситься. Безліч питань тиснеться до моєї уяви. Таке все довкруги незвичне і разом звичне, так багато фантастичного. Не хочеться вірити, що це все сталося, що на цьому місці так ще недавно була Австрія, яку ми, діти з Волині, уявляли собі, як якусь безконечно далеку, чужу країну, заселену «австріяками», «нашими ворогами», «проклятою німотою», коли то «наші москалі» «йшли проти неї», «брали Львів», «воювали в Карпатах», наступали, відступали. А потім тут була зовсім несподівана, якась нереальна, вичитана з казок і Сенкевича Польща, яка «билася з козаками» колись і безконечно гонилася за

нашими хлопцями тепер... А ще потім прийшли сюди «братні виволителі» зі сходу. Асоціюється двадцятий рік, ватаги Будьонного, безконечні сільські обози, курява, «Яблучко», гармошка, рудий, потріпаний прапор, закурені коні... І от між Польщею, двадцятим роком, вривається нагально рік тридцять дев'ятий, а за ним, через ніч, 1941. Калейдоскоп бере зворотний біг. Знов Австрія, знов німота, Франц Йозеф, Вільгельм, Гітлер. А що далі? Там, куди біжать без перерви ті сіро-сині машини і куди клигає наша ЗІС-ка?

Ця лірична суміш питань несподівано вривається, коли за пару кілометрів до такого знаменного пункту нашої мандрівки як Бузьк, під нами зчиняється другий реальний вибух. І, здається, грізніший, ніж той перший. Піраміда в мить розсипається на частини, ЗІС безпорадно сіла задом, як підстрілена курка, загальна ситуація похмура. Запасових коліс більше немає, і єдина рада — використати подвійність задніх коліс, зредукувавши їх з чотирьох до трьох і відповідно до цього зменшити вантажність. Невмолимість цього грізного факту всі прекрасно розуміють, отаман збентежений, братва замовкла:

— Хоч не хоч, а прийдеться ділитися, — вибачливо розвів руками отаман і навіть, ніби для облегшення, скинув свою шкіратянку, яка давно вже цього вимагала, бо була виразно не по сезону.

— Половина з нами — половина на власне сумління. Мечи жребій!

Братва, з виглядом приречених на смерть, за винятком отамана, шофера, жіночого пасажира і мене, почала тягнути за язик долю... І поки шофер возився з колесами, шестеро з них випало з нашої піраміди, і всі вони одразу метнулися шукати порятунку, який чекав на них тут же на шляху. Почали зупиняти військові авта, і не встигли ми всістися назад до ЗІС, як усіх їх підобрали, і вони погнали далі скорше, ніж ми. Отаман одначе мав далі збентежений вигляд, бо йому все здавалося, що це з його вини таке сталося...

У зредукованому вигляді ми вже парадніше всідалися на свої місця, отаман нарешті також дістав місце, бочка стала безверхою і виглядала, як вежа замку. Знов рушили і по короткому часі, пересікши славетну річку Полтву, ми переможно в'їжджали до Бузька над не менше славетним Бугом. Зупинка, перепоchinoк, обід. Четверть нашої дороги за нами, і лише два вибухи. Перемога очевидна!

У місцевій кооперативній харчівні чимало народу, досить руху, на стінах Коновалець і Бандера, і жовто-сині прапори. Вливаємося до загальної маси, знаходимо місця при столах і жадаємо щось поїсти. Наша поява викликала, очевидно, зацікавлення, хто ми, що ми і куди ми? До отамана обережно приглядаються, мабуть, інші отамани; їм, мабуть, хотілося б якось з ним зачіпитися, але жовто-синя опаска на його рукаві, мабуть, була їм на перешкоді.

Дістали, як годиться, борщ, дістали, вже не пам'ятаю що, друге,

і навіть по пиву, і навіть без карток, смак мали вовчий, а тому насолода повна. І без особливих сантиментів. Мовчазно і просто.

А як тільки скінчили з цією процедурою — наша Одиссея негайно продовжувалась. Далі здовж шляхом закиданим радянськими танками, второваним історією, по якому не раз текли назад чи вперед потоки якихсь рушійних сил цього проточного простору. Чи то Русь древня, чи орди Чингіз-Хана, чи Річ Посполита, шведи чи полки козацькі, аж до цих ось гітлеро-сталінських днів, через курені Січових Стрільців, бригад Пілсудського і Будьонного.

Для мене цей твердий шлях — це ностальгія, фантазія, початки свідомости про Захід. Звідсіля також починає дихати справжнім озonom справжнього простору, яким насичені наша кров і наші душі всіх часів і всіх вимірів. Історія, це така хемічна лябораторія, у якій невидимі майстри переміщують сонце, вітри, небо і землю, роблять з того білі і червоні тільця нашої крові, висловлюють тим нашу природу, і то не лише бездушну і безсловесну, але і ту «на подобу Божу» сотворену з музикою Бетговена і філософією Арістотеля. Безліч контактів сполучають нас з нервом простору, в якому ми появилися на цей світ, і все, що ми звемо патріотизмом, це також біологія, естетика, мораль. А з того біль і тута за кожним плотом і соняшником кожного того шматка простору, від якого ми робили наші перші кроки в підзоряні світи.

Перед нами стелився, як хвиляста, повна живої крові жила, — шлях Львів-Київ. Поля, півкопи, стерні, отаман, братва, нарешті цивілізація ЗІС, все це разом творило формулу, занесену на карту світу, як шматок географії, але в наші серця — як міт, культ, божество. Ще кілька тижнів назад не вірилося, що прийде ось такий п'янючий день і ми будемо гнатися вперед до сходу сонця, як божевільні. Увірвалася нова стихія, яка прорвала греблю умовностей у вигляді сто двадцяти дивізій озброєних залізом людей, і це зумовило цілу цю пригоду, яка вже не зійде з сторінок історії, як довго планета кружлятиме довкруги сонця. Повз нас минають, як у калейдоскопі, Ожидів, Олесько, Ясенів, назустріч біжать Броди. Наша тритонова візія з своїм вантажем, як сон, летить до сходу, ігноруючи всі вимоги всіх дивізій, обертаючи мрію у не-мрію. Десь під вечір влітаємо до самих Бродів.

ЗІС вдоволено зупиняється, мов би розуміє, що їй треба прохолонути, а її пасажирам зіскочити на брук і розправити ноги. М'яка, сантиментальна, з вигорілим голубим небом, погода... Сонце, що безучасно западало за свої обрії, теплі тіні від жовтогарячих дахів і зелених, старих обчухраних лип, безробітна юрба людей, що вешталася по нерівних цегляних хідниках, стіни і паркани, заліплені в перемішку плакатами «За родину, за Сталіна», «Слава переможній армії Гітлера» і палкими привітаннями Україні і її героям, з тризубами і жовто-синіми прапорами, все це разом творило загальний тон

часу, у якому Україна рвалася назовні з усіх щілин, як сила вулкану, закованого силою землі.

І приємні для нас вісті: границя ще не закрыта і ми можемо стихійно котитися далі нашою дорогою. Перед нами ще половина дороги, яких сто п'ятдесят кілометрів, бож мета наша — Рівне. Але чи видержить герой сталінської індустріялізації ЗІС, чи візьме все нараз? Ніч обіцяла бути місячною, бочка з пальним не порожня, настрій ударний, отже мусить видержати. Знову всідаємося на свої місця, знову рушаємо і знову добряча беззуба бабця ЗІС гомонить свою казку про огненного дракона, мимрить своїми моторами, гарантуючи нам перемогу.

Границю ж пролетіли сливе непомітно поміж спілими житами, зеленими гайками і, за винятком мене, ледве чи хто інший думав про неї, бо хлопці, як звичайно хлопці, почали саме щось про Сагайдачного заводити, «що проміняв жінку на тютюн та люльку», що їм, очевидно, живцем з самої душі виходило і що так чортячо пасувало до загального справді козацького настрою, без якого наша людина погано почувала б себе на землі, і що так виразно промінювало з кожного загорілого на бронзу обличчя.

Назустріч летіла відома, стара «Волинська тиха сторона», моя прабатьківщина, яка давно вже затратила свою «тихість» з її бурхливим, асфальтовим шляхом на Київ, по якому справді, як дракони, гнали машини, щоб бува не спізнитися і зловити того бика за хвоста, на якому, як відомо, промостилася блудна Європа. Не менше блудним почувався і я на цьому її порозі, ніби той син з Євангелія, який вертався з далекої чужини переповнений непевністю, що саме знайде на місці родинного огнища і як зустрине його земля предків.

ЗІС нестримно бігла назустріч Радивиліві.

З НІМЕЦЬКИХ ПОЕТІВ

Р. М. РІЛЬКЕ

*

Сонце лягло на обріїв грудь.
Полям, повним пожнивного суму,
Верстають жінки свою путь.
Край рейок, що блиском уже не цвітуть,
В літі самотні, соняхи ждуть
І думають тиху думу.

Ти, бідна, стара капице!
Окраси твої — в порохах;
Буде весна яснолицю
Церкву на ближніх горбах.

Померзлі жінки вступають
В спокійний твій тиміям;
Надворі діти кивають
Всім трояндним кущам.

СТЕФАН ГЕОРГЕ

*

Хрест дорожній...
Для нас — кінець.
Вечір гусне,
І це кінець...
Шлях короткий
Кого стомив?
Вже не йду я,
Бо біль стомив.
Руки звали:
Чого не взяв?
Просьби звали:
Ти їх прийняв?
Путь зо мною
Не ділиш ти.
Сліз болючих
Не бачиш ти.

*

Ця квітка, що не знає січня злого,
 Яку плекаю я на підвіконні,
 Смутить мене, мій догляд ні до чого:
 Вона схиляється в повільнім сконі.

Щоб вибавити спогади нещадно
 Про вік її в цвітінні розбуялім,
 Обрав я гострий ніж і стяв я владно
 Поблідлу квітку з серцем нездужалим.

Моїм чуттям у їх гіркім розточчі
 Хай не дає вона свої спонуки!
 І знов підношу я порожні очі
 І в пустоту ночей порожні руки.

АЛЬБЕРТ ЕРЕНШТАЙН

*

Де давні хвилі твої, ріко,
 І де ваше кругле листя,
 Ви, акації юности;
 Де свіжі сніги відійшлих зим?

Вернувшись додому, не вдома я.
 Інакше вдяглись будинки,
 Безстидно збилися вони в невідомі вулиці.
 Дівчата мого боязкого кохання, що коси носили,
 Мають дітей.

ІНА ЗАЙДЕЛЬ

ПОТІХА

Безсмертно віють липи аромати —
 Чого боїшся ти?
 Відійдеш — і в пісках твої сліди
 Не зможе жодне око розпізнати.
 Але сіятиме і далі неба синь
 І подихом солодким від тужинь
 Грудь людську, бідну буде визволяти.
 Ти звідки? І чи довго будеш тут?
 І що твій труд?
 Безсмертно віють липи аромати —

ГЕОРГ ТРАКЛЬ

СОНЦЕ

Щодня над горбом підводиться жовте сонце.
Гарним є ліс і темний звір,
Людина теж: мисливець або пастух.

В зеленім ставу мигне червонясто риба.
Під небом округлим
Безшумно пливе рибалка в човні блакитнім.

Повільно спіють жита, виногрона.
Коли безмовно схиляється день,
Щось добре і зле уже уготоване.

Коли ж розпросториться ніч,
Тихо зведе подорожник тяжкі повіки:
З ущелин понурих вирветься сонце.

ФРАНЦ БЛЯЙ

КВІТЕНЬ

Грубі зашморги долі тримають мене вже тихіше.
Всміхається квітець; з усміхом входять мудріші
Помисли в мене і добрі мрії,
Як листя в сади, де легіт віє.

Краплю меду малу — ти хочеш мені її дати?
Дозволиш нарешті? Чи смію я віри няти,
Ти, хмури життя, ти, мій давній друже?
Невже до мене тобі не байдуже?

ФРАНЦ ВЕРФЕЛЬ

ГЕКУБА

В мороці бреде вона нічному,
Несучи найтяжче серце в світі,
Попід віттям, по шляхах снується,
Вітром плине в двері — бідна мати,
Найнужденніша між матерями.

Скільки покорму було в цих грудях,
Скільки ним синів її ростилося!
Їх нема, по них! — І мати древня,

темну, грізну, солодку пісню про єдність.
Над синню долин,
в соняшну даль
лепече до тебе мій пристрасний порив
ти, загадко люба, незглибна;
дражнить словами дитини й сліпця
силу правічну,
загадку власну
і власної загадки зміст...

ЕЛІЗАБЕТ КОТМАЄР

ДЕРЕВО ВОСЕНИ

Дерево листу не держить уже при собі.
Тихо відходять у стовбур соки
і листю волю дають.
Воно вже знайшло нове:
барви, чужі зростанню і диханню,
відрубні від сталого,
що в ґрунті стояти зосталось,
щоб знов готуватись до кола річного.

І все ж це листя його.
Його жадання гратись у вітрі вільно
в листі крилиться сьогодні.
І жадання цього не держить воно в собі.

Переклади М. ОРЕСТА

ДЖОН СТЕЙНБЕК: ПОДОРОЖІ З ЧАРЛІ

(У р и в к и)

У авті, названому «Россіантом», Джон Стейнбек, маючи до товариства свого пса Чарлі, об'їхав усю Америку. Зупинявся, де трапилось, і розмовляв на першу-ліпшу тему з людьми, що зустрічалися йому в цій подорожі. Ці спостереження й розмови занотовані в книжці «Подорожі з Чарлі» («Travels with Charley»), яка вийшла 1960 року. Тут подаємо, з нагоди нагородження письменника премією Нобеля за 1962 рік, два уривки з цієї книжки. Редакція

Я гадаю, що мене добре знають і прихильно до мене ставляться в готелі Амбасадор Іст у Чікаго, але це мало важить, коли я прибуваю у зім'ятому мисливському одязі, не голений, укритий дорожною пилюкою, з запаленими від нічної подорожі очима. Звичайно, я замовив кімнату, але вона не буде вільна перед обідом. Мені обережно пояснили становище з погляду готелю. Я розумів і прийняв вибачення управителя. Що ж до мене, то я хотів обмитися в ванні і в ліжко, але тому що це не було можливе, я готовий був розташуватися в одному з фотелів вестибюля і заснути в ньому, поки звільниться моя кімната.

Я побачив в очах службовця, що приймає гостей, вираз неспокою. Я знав, що не міг бути прикрасою для його елегантного й дорогого храму комфорту. Він порозумівся з молодшим управителем — засобом телепатії, розуміється, — і ми всі разом знайшли вихід. Один з клієнтів мав саме тепер відійти, щоб устигнути на ранковий літак. Його кімната не була прибранна, але вони з приємністю віддали б її до моєї диспозиції, доки буде готова моя. Розум і терпеливість розв'язували проблему, і кожен мав те, чого хотів: я міг помитися і спати; а готель — позбутися моєї небажаної присутності у вестибюлі.

Кімната лишалася недоторканою після відходу останнього клієнта. Я уместився в комфортабельному фотелі, щоб стягнути чоботи, і одного вже стягнув перед тим, як занотував один деталь, потім ще й ще один. За якийсь проміжок часу, неймовірно короткий, я забув ванну і сон і глибоко занурився в життя Гаррі Самотника.

Тварина, відпочиваючи чи проходячи, зрушує листя, топче траву, лишає відбитки лап, можливо, ще якісь сліди. Але людська істота, побувши одну ніч у кімнаті, відтискає в ній свій характер, свою біо-

графію, свою історію і часами свої пляни й надії. Її особистість просякає в мури, які поступово видихають її. Цим можна пояснювати фантоми й інші явища. Хоч мої висновки можуть бути й помилковими, я дуже вразливий на людські сліди. Більше того, я не вагаюся визнати свою непоправну цікавість. Я ніколи не пройшов повз вікно з відкритими фіранками, щоб не подивитися в середину; я ніколи не одвертаю вуха від розмови, що мене не стосується. Я міг би виправдувати себе і навіть хвалитися цим, мовляв, мій фах змушує мене до обсервації мені подібних, але насправді я просто цікавий.

Гаррі Самотник набирив форми. Цей гість, що недавно пішов, повноно формував себе шматочками себе самого, які він залишав по собі. Напевно Чарлі, навіть своїм недосконалим носом, пізнав би його далеко більше. Але Чарлі був у приміщенні для псів, приготований на те, щоб йому зробили туалет. А тим часом Гаррі був так само відчутний для мене, як і всі люди, кого я знав, навіть більше, ніж інші. Він не був неповторний, будучи членом великої групи.

Перед тим, як його реконституювати, дозвольте мені сказати, що він не називався Гаррі. Він живе у Вестпорті в Коннектікут. Я дістав цю інформацію з рахунку від пральні за кілька сорочок. Назагал людина живе там, де дає до прання свої сорочки. Але я думаю, що він працює в Нью-Йорку. Його подорож до Чикаго сполучала ділові справи з деякими традиційними приємностями. Я знаю його ім'я, бо він кілька разів підписав готельний реєстр, кожного разу дещо іншим розчерком. Це може свідчити, що він не зовсім певний себе у цьому діловому світі, як це стверджують інші деталі.

Він почав писати лист до дружини, який опинився в кишеню для паперів.

«Люба,

все в порядку. Я намагався зустрітися з твоєю тіткою. Але не одержав відповіді. Я хотів би, щоб ти була тут, зі мною. Почуваю себе самотнім у цьому місті. Ти забула покласти мені ліву манжету. Я поцінно купив собі пару у Маршал Філді. Пишу тобі, чекаючи К. Е. Сподіваюсь, що він принесе умо...»

Таки добре, що «люба» не прибула улегшити перебування Гаррі в Чикаго. Бо його відвідувачем був не К. Е. з умовою, а якась шатенка, що вживала губну помаду дуже блілого кольору: недопалки цигарок у попельниці і вінця склянки для алькоголю. Вони випили повну пляшку Джек Даніеля. Лишилася порожня пляшка, шість пляшок від соди і відро з кубіками льоду. Вона вживала дуже сильні парфуми і не лишилася на ніч з Гаррі: вони користувалися ліжком, але ніхто не спав на другій подушці. Не лишилося слідів фарбованого обличчя і уст на рушниках. Мені хочеться вірити, що її зовуть Люсілло; не знаю чому. Вона могла бути нервова, курила цигарки Гаррі з фільтром, але лишала їх на третині, щоб запалювати нову. Цигарки не

лишала цілою, а розчавлювала. Люсіль носила подобу малого капелюшка, який тримається кривими гребінцями. Один з них випав. Це він і маленька приколка побіч ліжка сказали мені, що Люсіль шатенка.

Я не знаю, чи Люсіль професіоналка, але вона має досвід і знання справи. Вона не лишила по собі багато речових доказів, як це зробила б недосвідчена. Поза тим вона й не пила. Її склянка спорожнялася, але ваза з червоними трояндами — увага дирекції — тхнула Джек Даніелем, що зовсім не було добре для квітів.

Я питаю себе, про що могли говорити Гаррі і Люсіль. Чи вона допомогла йому почувати себе менше самотнім? Сумніваюсь. Кожне з них робило те, чого сподівалося від іншого. Гаррі не слід було стільки пити. Його шлунок не витримує стільки: ковертик з «прочистки» у кошику на папери. Без сумніву, його фах відбивався на шлунку. Гаррі Самотник мусів допити пляшку після відходу Люсілі. Він має хворе волосся: дві порожні тубки бром-зельцеру у лазничці.

Три речі заінтригували мене стосовно Гаррі Самотника. Поперше, я не думаю, щоб він мав найменше задоволення; подруге, я переконаний, що він справді чуввав себе погано; потрете, він не робив нічого, чого не можна було передбачити. Він не розбив дзеркала, не зробив ніякої шкоди, не лишив жадного доказу радості. Обутий в один чобіт, я стрибав скрізь, шукаючи Гаррі. Я подивився навіть під ліжку і до шафи. Він не забув навіть краватки. Мені стало боляче за нього.

ЧАРЛІ НЕ БУВ ЩЕПЛЕНИЙ

Водоспади Ніагари дуже гарні. Вони нагадують вивіску Old Bond у Тайм-Сквері, тільки в побільшеному розмірі. Я дуже щасливий, що їх побачив, бо тепер можу на питання відповідати «так» і, нарешті, це буде правда.

Я зовсім не мав наміру їхати до Ері (Пенсільванія), хоч і мусів це зробити, тому я вирішив перетяти шийку Онтаріо, щоб цим способом вийти на свою дорогу, оминувши не тільки Ері, але й Клівленд і Толедо.

Я можу з досвіду здавати собі справу, що люблю всі нації і ненавиджу всі уряди. Одначе мій природній анархізм ніде не виявляється так гостро, як на кордонах, де спокійні і вправні урядовці виконують свої обов'язки у справі іміграції і митного контролю. Ніколи в своєму житті я не займався контрабандою. Чому ж у такому разі я мушу переживати неприємне відчуття провини, наближаючись до митної станиці?

Я переїхав високий міст, за який треба платити, перетяв по man's land і прибув до того місця, де американський прапор висить побіч

з англійським. Канадці виявилися дуже ввічливими. Вони спитали мене, куди я їду і як довго там буду, зробили поверховий огляд Россінанта і дійшли, нарешті, до Чарлі.

— Маєте посвідку про щеплення проти сказу для цього пса?

— Ні. Він старий. Щеплений дуже давно.

Наблизився інший урядовець.

— У такому разі ми попереджаємо вас не переходити з ним кордону.

— Але я поїду лише кілька кілометрів Канадою, щоб знову повернутися до Сполучених Штатів.

— Ми розуміємо, — відповів він терпляче. — Ви можете взяти його з собою до Канади, але США не захочуть його пустити назад.

— Алеж фактично я весь час перебуваю в США, і ніхто цим не турбується.

— Будуть турбуватися, якщо ви повертатиметеся через кордон і намагатиметеся взяти його з собою.

— Добре. Де я можу його прищепити?

Вони не знали. Мені треба було повернутися кілометрів двадцять назад, знайти ветеринара, прищепити Чарлі і проїхати знову ту саму дорогу. Я мав намір, проїжджаючи Канадою, виграти час, а ця формальність, замість прискорити проїзд, затримувала мене.

— Зрозумійте нас, це не наша справа. Справа вашого уряду, не нашого. Ми тільки вас попереджаємо. Такий розпорядок.

Безсумнівно за це я ненавиджу уряди, всі. Завжди такий розпорядок, діло рук розпорядників. Годі сперечатися, муру не проб'єш. Я цілковито визнаю щеплення. На мій погляд, воно мусіло б бути обов'язковим; сказ — жахлива річ. Але для цих панів має значення не щеплення, а посвідка. Так завжди з урядами: не факт, а листок паперу.

Ті службовці були милі, товариські, послужливі люди. На кордоні була спокійна година. Вони дали мені склянку чаю і десяток коржиків для Чарлі. Вони були справді засмучені тим, що я змушений повернутися до Ері в Пенсільванії за браком посвідки. Отже я завернувся і вирушив у напрямі до зірчастого прапора, до іншого уряду.

— Ви громадянин Америки?

— Так, ось мій паспорт.

— Що везете?

— Я не переступив кордону.

— Маєте посвідку щеплення для вашого пса?

— Він так само не переступив кордону.

— Алеж ви їдете з Канади.

— Я там не був.

Я бачив, як потемніли його очі, підозріло звелися брови. Не вигравши часу, я бачив, що втрачу його ще більше, ніж при подорожі через Ері в Пенсільванії.

— Прошу зайти до бюро.

— Я ж вам кажу, що не був у Канаді. Ви пильнуєте дорогу і могли бачити, як я повернувся.

— Сюди, пане, прошу вас.

Він зняв слухальце.

— ... Зареєстрований у Нью-Йорку, число таке то. Так. Авто «караван». Так ... і пес.

І, повертаючись до мене:

— ... Якої породи пес?

— Пудель.

— Пудель... я сказав пудель. Світлобрунатний.

— Синій, — уточнив я.

— Світлобрунатний. Добре. Дякую.

Моя невинність мала в собі щось прикре.

— Ви не перейшли кордону?

— Чи я вам уже не сказав?

— Можна побачити ваш паспорт?

— Чому? Я не виїжджав з країни. І не маю наміру.

Але я все ж подаю свій паспорт. Він погортав його, простудіював різні печатки, знаки інших подорожей; подивився на знятку, розгорнув посвідку про щеплення віспи, причіплену до обкладинки. На останній сторінці він зауважив кілька літер і чисел, легко занотованих олівцем.

— Що це таке?

— Не знаю. Покажіть. А, номер телефона.

— Що він робить на вашому паспорті?

— Припускаю, що я не мав паперу. Я навіть не пригадую вже, що це за номер.

— Наче не знаєте, що законом заборонено псувати офіційні документи?

— Я витру.

— Ви не маєте права нічого писати на вашому паспорті. Це суперечить розпорядкові.

— Більше цього не робитиму. Обіцяю вам.

І мені хотілося запевнити його, що я не брехатиму, не крастиму, не входитиму в стосунки з людьми сумнівної моралі, не побажаю жони свого ближнього. Він з сухим тріском закрив мій паспорт і повернув його мені. Я переконаний, що він почував би себе краще, знайшовши той номер телефона. Уявіть собі, що, завдавши собі стільки клопоту, він не міг мені нічого закинути, і йому пропав день!

— Дякую, пане, — сказав я, — тепер я можу їхати?

Він поблажливо махнув рукою.

— Можете йти!

Так через Чарлі я їду в напрямі Ері в Пенсільванії. Проїжджаю високий залізний міст і зупиняюсь, щоб заплатити за право переїзду. Урядовець висунув голову з віконця.

— Їдьте, — сказав він. — Нашим коштом.

— Що ви хочете цим сказати?

— Я бачив, як ви нещодавно їхали з псом. Я знав, що ви повернетесь.

— Чому ж не сказали мені?

— Однак ніхто не вірить. Проїжджайте. Маєте безкоштовний проїзд.

Цей не був урядовцем. Ті ж здолають вас перетворити на такого маленького й нікчемного, що потрібно якогось часу, щоб відновити почуття своєї вартости.

Цього вечора ми з Чарлі опинилися в найкращому готелі, який могли знайти. Оселя, резервована для багатих. Будова призначена для задоволення — слонова кість, мавпи, пави. Я випив скоч з содою, потім ще один. А заклопотаному кельнерові замовив супу, біфштек і фунт сирої ковбаси для Чарлі. Чайові я залишив по-королівськи.

Перед тим, як заснути, я передумав за порядком усе, що хотів би сказати митним урядовцям, і багато було в тому неймовірно винахідливого й інтелігентного.

**МАРТА КАЛИТОВСЬКА: У ДЕСЯТИЛІТТЯ СМЕРТИ
ПЕТРА ОМЕЛЬЧЕНКА**

Про постать Петра Омельченка доводиться згадувати між тими мистцями-емігрантами, які опинилися в Парижі і яким несприятливі матеріальні умови не тільки гальмували їхню творчість, але часто й уривали її, і то тоді, коли саме перед ними могли відкритися нові можливості.

Навіть Софія Левицька, відома малярка і графік, що здобула собі неписане громадянство між мешканцями Монмартру, не могла подолати життєвих труднощів і як людина зникла, не залишаючи майже жодного сліду, а її дочка обрала собі життя поміж злидарями. Але коли монмартрські малярі за всіма традиціями свого життя помирали у великій нужді, їх «відкривали» по смерті, і багата література про їх творчість впроваджувала їхні постаті в історію мистецтва. Нічого подібного не сталося з українськими мистцями. Так по смерті Софії Левицької не лишилося нічого, крім невеликої кількості її графічних праць, розпорошених у приватних руках. Конечним було б розшукати і скаталогувати їх. Але це окрема тема.

На жаль, дуже скромна спадщина лишилася й по смерті Петра Омельченка — талановитого мистця-графіка, від дня смерти якого саме тепер минуло десять років. Але ця скромна спадщина збереглася тільки завдяки його дружині, теж відомій малярці — Софії Зарицькій-Омельченко, що проживає під Парижем у місцевості Шенев'єр, яку обоє вони обрали місцем свого постійного осідку.

У мистецькій течії П. Омельченка збереглися переважно проекти і шкіци віньєток, стінних декорацій та подібного, але жодного більшого твору, який свідчив би про всесторонність таланту мистця, а насамперед про вмінє володіння різноманітною технікою в ділянці графіки. А саме ж у ній мистець здобув кілька відзначень. Його участь в Сальоні Незалежних також звернула на нього увагу фахової критики, яка відзначила його окремою згадкою, називаючи «вродженим декоратором». А кілька років тому в тому ж сальоні йому була присвячена скромна посмертна виставка.

Нам не вдалося бачити ні його лакових пано, ні тарілок, які були наслідком дуже вдалого опанування граверської техніки на склі. Але навіть з репродукцій тарілок, з шкіців та невеликих праць видно велику любов мистця до ліній, уміння сполучати їх у гармонійні композиції в душі українського графічного мистецтва. Маємо свідчення й про здібності його як портретиста (дереворитний портрет матері, сцени з життя паризьких бродяг тощо).

Лавреат премії Нобеля 1962 Д. Стейнбек з дружиною.

Унизу дві праці і Омельченко; зліва направо: «Пори року», «Портрет матері».

Завдяки ласкавій допомозі пані Софії Зарицької-Омельченко маємо не тільки точні біографічні дані про мистця, а й докладні пояснення стосовно його праці, технічних засобів у різних ділянках граверства, тематичні зацікавлення тощо. Пані Зарицька-Омельченко, товаришка студій покійного в Академії мистецтв у Празі, а відтак подруга його життя, близько стояла до його творчости, а дещо з його граверської техніки стосувала і у власній праці.

Народився Петро Омельченко 3 жовтня 1894 року в Хоролі на Полтавщині. По закінченні реальної гімназії в Києві там же почав студіювати архітектуру. У Києві захопили його воєнні заворушення, і він узяв участь в українській визвольній війні, здобувши в армії рангу сотника. Разом з іншими вояками Омельченко опинився на еміграції, спочатку в Каліші, а після звільнення з табору полонених — у Варшаві, де почав навчання в Академії мистецтв, яке продовжив у Празі, куди виїхав 1923 року на запрошення сестри, вивчаючи графіку під проводом професора Шетеліка. Тоді ж мистець виконав ряд замовлень на обкладинки, екслібриси тощо. 1928 року подружжя Омельченків переїхало до Парижу.

Париж з його можливостями й життєвими труднощами дав змогу мистцеві розвинутися в книжковій графіці. Рівночасно Омельченко зацікавився життям паризьких бродяг — кльощарів. З невеликих шкідців, виконаних олівцем або вуглем, вийшов ряд дуже цікавих композицій, розвинутих пізніше в модерній на той час у Парижі техніці пушугар. Збірні сцени з життя робітників і кльощарів здобули Омельченкові визнання знавців мистецтва і критиків. Навіть з нечисленних і невеликих рисунків, які збереглися, можна побачити тонко схоплені типи, риси обличчя, в яких висловлені глибокі людські переживання, часто перейняті сумом.

Від 1928 року Омельченко був постійним учасником виставок Салюну Незалежних. Тоді ж таки почав цікавитися особливою технікою гравюри на склі. У 1929-36 роках він працював у ательє гравером по склу. Це давало йому добрий заробіток і уможливило набути невелику посілість у Шенев'єр, про яку вже була згадка. Але ательє закрилося, мистець лишився без заробітку, і розпочатого власними силами будинку не вдалося добудувати. Для подружжя Омельченків почалися важкі роки, особливо під час другої світової війни. Довелося жити з випадково продаваних за безцінь дереворитів і ліноритів. В цих обставинах приключилася важка хвороба, від якої Омельченко помер у лютому 1952 року.

Крім уже згаданого, Омельченко стосував різноманітну техніку у графіці й граверстві, не в одному зробивши власні відкриття. На жаль, як уже згадано, майже все з його творчої спадщини розгубилося. Десять років, що відділяють нас від смерти мистця, відсунули його постать у тінь. З нагоди цієї дати хочемо звернути увагу на те, що багато чого можна було б зібрати ще й тепер, бо багато праць Омельченка є в посіданні навколишніх мешканців містечка Шенев'єр.

ЮРІЙ СОЛОВІЙ: ВІДВІДИНИ «НА ГОРІ»

СПРОБА ІНТЕРВ'Ю З ДОДАТКОМ ПРАКТИЧНОЇ ЕСХАТОЛОГІЇ

(Закінчення з попереднього числа)

Запитання: Шановний видавче, а дозвольте в такому разі ось що запитати Вас. Ануж там несподіванки відбуватимуться не спорядично, а підуть ланцюговою реакцією? І то саме — в оцьому, добромому, творчому напрямі? І відповідні люди, прочитавши наше інтерв'ю, спохопляться та й заходяться самі видавати все те з Вашого плану, що системі не суперечить (а у Вас такого є багато)? То що тоді? Чи не заощадить, навпаки, Держлітвидав Вам роботу, а не Ви йому?

Відповідь (Костецький): О, тоді для «На горі» відкритися б ще одна практична функція: функція спонуки. Таке змагання ми прийняли б з єдиною лише умовою: щоб тамтешні переклади дорівнювали таким, як Барчин «Лір», як Осьмаччин «Генрі IV» і як «Антигона» Жені Васильківської. Якщо дорівнюватимуть, то ми охоче складемо зброю. Складемо, звичайно, на даному тільки відтинкові. Бо залишається ще багато, коло чого варто заходжуватись.

Запитання: Ми присвятили, отже, досить часу й уваги ситуації в Україні. Чи можна просити Вас, для порівняння чи там зіставлення, сказати дещо про те, що діється на нашому боці? Як Ви оцінюєте літературне становище тут?

Відповідь (Костецький): З поезією в нас, не зважаючи ні на що, все таки краще. Принаймні шістьох-сімох поетів справжнього виміру маємо ми тут. Їх можна перекладати будь-якою мовою, і вони в чужих шатах не задихнуться. Там, на Україні, такої кількості ще не існує.

З прозою погано. Погано повсюдно: і там, і тут. Її, попросту кажучи, нема. Є поодинокі твори, але нема епігонів, культурних епігонів. А тільки епігони й здатні забезпечити прозі тривання, надати їй характеру не випадку, а процесу. Добрий прозаїк Ізарський — його «Ранок», коли, нарешті, буде закінчений і надрукований, посяде визначне місце Прозовою подією минулого року я вважаю «Шляхи» Юрія Тарнавського (тільки що повість треба було конче вичистити від галичанізмів). Хочу звернути Вашу увагу на твір не абиякої вартости, твір з кожного погляду оригінальний і в нас рідко надібний: прозова епопея Зосима Дончука про Гната Кіндратовича. Маємо справжнього «пікареско», витриманого в усіх законах жанру...

Запитання: «Піка...»?

Відповідь (Костецький): «Пікареско». Так називались еспанські бароккові романи з життя пройдисвітів. По-нашому? Може, так: «шельменківський роман». Тобто: з прізвища «Шельменко» утворити словопоняття з прізвищним закінченням, типу «доробкевич». Як пригодницьку лектуру «Море по коліна» написано краще, ніж «Тигролови» Багряного: ситуаційно гостріше і композиційно окресленіше. На жаль, Дончук теж не до кінця володіє секретом вчасно поставити крапку і, написавши речення, викреслити його середину. Для ясності, ось можливі операції. В автора (ст. 210):

«Маргарита нічого не зрозуміла із сказаного, але відчувала, що чоловік справді розпочав доходу справу, знайшов чудодійне джерело, з якого течуть гроші».

Я б радив так:

«Маргарита нічого не зрозуміла, але відчула, що чоловік знайшов чудодійне джерело».

Або (ст. 292):

«Обое лежали тихенько, затушковані ковдрами, чомусь боячись і ворухнутися. І кожне з них думало те саме, тріххххх, соромливе й непереступне».

Компактніше, без непотрібних пояснень, було б, на мою думку, так:

«Обое лежали тихенько, затушковані ковдрами. Кожне з них думало те саме».

Важко пояснити, чому так краще, а не так. Думаю, що якраз недосконалість через пересказаність (словесна «вода» править за показник того, що речення не домовлено до прикінцевої конечности) відрізняє «Море по коліна» від неблаганного стилю «Дванадцятьох стільгів» Ільфа та Петрова. Тим не менш, я гадаю, що з Дончука талант щирий і справжній. Усі й карти йому в руки спеціалізуватися в жанрі, довести жанр до грандіозности. Щодо оточення, в якому відбувається дія, моя порада така: або вивести фабулу взагалі геть з меж української еміграції, або ж спромогтися зробити еміграцію літературно явищем глобальним. Тоді епопею залюбки й перекладатимуть.

Нарешті, ще один сильний наш прозаїк — Качуровський. Настійна моя порада йому того ж роду: ставити вчасно крапу і викреслювати середину речення.

Запитання: Чи не тому «На горі» віддало досі таку незначну данину прозі?

Відповідь (Костецький): Атож. Саме тому.

Запитання: Тож гаразд. Ви плянуєте й видаєте чужі твори, фінансуєте (або спонукуєте інших фінансувати), читаєте коректу, експедуете й адмініструєте. Але самі, самі — чи мають самі видавці власні творчі пляни як літератори? Чи можна б і про це почути? Пам'яні — першість у відповіді.

Відповідь (Котмаєр): Так тоді дозвольте спершу маленький звіт за недавнє минуле.

1958 у Дармштадті, з ініціативи німецької Мистецької гільдії, осідком якої нині є місто Еслінген, і за підтримкою ПЕН-центру, зокрема Казіміра Едшміда, відбувся з'їзд екзильних письменників різних національностей. Мені припала честь інформувати присутніх про культурно-мистецьке життя української еміграції в Європі та за океаном. У зредагованому вигляді мою маленьку доповідь надруковано пізніше в «Integration», інтернаціональному бюлетені Інституту Фрідтйофа Нансена, Вадуц, який стало інформує про культурне життя різних еміграцій. Наслідком з'їзду, на якому зав'язалось багато цікавих міжнародних контактів, було прийняття нас до екзильного ПЕН-клубу (осередок у Лондоні). Наша співпраця в ПЕН далека будь-якої політики, а зосереджується виключно на справах культури. Зокрема, вона знаходить вияв в участі у кварталникові ПЕН в екзилі «Arena». Число трете кварталника — у минулому, 1961, році — було присвячене літературному доробкові українських еміграційних авторів, переважно модерністичного напрямку, в англійських, французьких та німецьких перекладах (адреса для замовлень: «A r e n a» № 3. P. E. N. Centre for Writers in Exile, 8 Egliston Road, London S. W. 15, England).

Варт при тому, щоб уникнути будь-яких непорозумінь, з усією виразністю зазначити таке. Хоча не тільки мій чоловік, а й я, фігуруємо в окресленнях лондонського осередку як українці і хоча членами ПЕН в екзилі є й інші українці, як от відомий етнограф п. Олекса Воропай, спеціальної української групи не існує. Постанова такої групи належало б до ініціативи котроїсь з українських авторитетних установ, ми ж ніякою мірою не управлені на організаційну ініціативу. Тим то ми й перебуваємо серед членства насправді не як українські літератори, а як просто літератори, як приватні особи. Вибір з українських авторів для «Арени» ми рекомендували теж не як загальний, об'єктивний огляд стану, а як виключно нашу особисту пропозицію. Ішлося, отже, про наші приватні смаки (зокрема, мій як перекладачки), так, як воно мало б місце, якби хтось мав справу з явищем, що з ним зустрічається вперше і відзначає для себе в ньому всі «довподоби» і «недовподоби».

Особисто мій творчий час неймовірно обмежений тим, що я перебуваю на державній службі (прямий мій фах — дорадниця професій для дівчат, що закінчують школу). Тож мене вистачає на те, щоб реагувати лише на найвизначніші події літературного життя українців — у розумінні інформацій для німецькомовного читача. Так 1959 мала місце важлива поява: великий вибір української новочасної прози у німецьких перекладах Анни-Галі Горбач (адреса для замовлень: Blauer November. Ukrainische Erzähler unseres Jahrhunderts. Wolfgang Rothe Verlag, Heidelberg, Germany). Моїм приємним обов'язком було обговорити книгу. Рецензія моя з'явилась у мюнхенському місячнику «Welt und Wort». Другу рецензію я виготувала для українського неперіодичного журналу «Україна і Світ», — у редагуванні його на мені, до речі, лежить уся іншомовна частина.

Взагалі кажучи, іншомовна частина являє мою домену в усьому, що виходить з нашого «костецького варстату». За останній час я зредагувала інформаційну статтю мого чоловіка про Шекспіра на Україні, надруковану в Річнику Німецького Шекспірівського товариства (членом якого він є), і переклала по-англійському його статтю «Україна і дух Індії», яка з'явилась у збірникові, присвяченому 100-річчю з дня народження Рабіндраната Тагора. Збірник видав згаданий уже в наших розмовах Прафулла Чандра Дас, з яким ми листовно познайомились і потоварищували завдяки Езрі Павндові (він спрямував нас на адреси різних осіб, що спричинюються до поширення його творчості мовами світу). Прафулла виявив велику зацікавленість до України та її культури, використовує кожну нагоду, щоб познайомити з нею своїх земляків у союзній індійській державі Орісса. Крім згаданої репродукції українських перекладів із «Джитанджалі» в орієцькому виданні твору, він репродукував ще й сторінку з нашого українського видання Еліота у своєму виданні «Спустошеної землі» мовою гінді. А ось тепер, у січні, ми дістали від нього прохання написати статтю про стосунок української літератури до Метерлінка, для плянованого ним збірника пам'яті великого символіста.

З моєї поетично-перекладницької праці найновішого часу назву «онімечення» поезії Антонича «Te Deum» (переклад, під спеціальною рубрикою «Україна», з'явився в антології Йоганнеса фон Гюнтера: *Religiöse Lyrik des Abendlandes, Ullstein Buch Nr. 210, im Ullstein Taschenbücher-Verlag GmbH, Frankfurt/M., Germany*), поодиноких віршів Ірини Шуварської-Шумилович, Марти Калитовської, Лідії Далекої (з'явилися в «Україна і Світ» та згаданій лондонській «Арені»). Нові переклади з Лесича ввійшли у видану «На горі» його збірку «Крейдяне коло». Видання її було для нас, крім усього іншого, важливе ще й тим, що для нього пощастило притягнути нашого польського друга Немойовського, зацікавивши його поезіями Лесича. Тут ще одна з місій «На горі», про яку забув сказати мій чоловік: спонукати поетів різних національностей на взаємне ознайомлення. Лесич, своєю чергою, працює під теперішню пору над перекладом фрагментів з поеми Немойовського «Концерт на жіночий голос», а Немойовський тим часом допрацьовує кілька перекладів з Віри Вовк. І так далі. Але я збилася з себе на інших.

До сотої річниці смерті Шевченка я здійснила, нарешті, одну ідею, яка мене давно приваблювала, саме — виготувала переклади чисто експериментального характеру. Відомо, що Шевченко належить до так званих неперекладних поетів. Навіть перекладання його близькими мовами завдає небувалих труднощів, при тому труднощі спричинює не тільки зовнішній момент, як от коломийковий розмір, а й — переважно — важко вловний для інших систем мовомислення ріб його семантики. Усі відомі спроби просторядного перекладу, перекладу т. зв. «точного», не давали потрібного ефекту. Вони не викликали в чужій мові того почуття, яке виникає при читанні його творів в оригіна-

лі. Шевченко виходив штучно патетичний, дешево сантиментальний або ж, навпаки, безпристрасний, безсердечний. Ну, я й зважилась на цілковито радикальний шлях. Спонукою була мені зухвала версія Софоклевих «Трахінянок» Езри Павида, який транспонував класичну греку на наймодернішу американщину, включно з нью-йоркським «сленгом». Варта всілякої уваги також формула Ушакова, російського перекладача Шевченка, на яку його наштотував Корній Чуковський: мовляв, «чим далі, тим ближче». Лишивши по боці «шевченківську школу» української версифікації, я старалася прознати в його віршах елементи або й просто зародки модерного українського поетичного виразу, включно з футуризмом Семенка, експресіонізмом Бажана, а, з другого боку, звичайно, й з —дозволю собі так висловитися — «фолькльорною атональністю» Тичини чи Барки. Тим робом я перетранслювала по-німецькому «Заповіт», «О люди, люди, небораки», «Дівча миле, чорнобриве» і навіть «Садок вишневий коло хати». Переклади знайшли схвалення п. Іллі Сапіги, широкого у поглядах та смаках редактора «Україна і Світ», тож і були віддані до його розпорядимости. До речі, п. Сапіга — духовий опікун «На горі». Більшою працею такого ж роду був би в мене переклад «Сну» («У всякого своя доля»), але для неї потрібен без порівняння об'єміший час, здобути який під теперішню пору я просто фізично неспроможна.

З тієї ж причини залишається покищо недосяжною мрією моя, кілька років тому заплянована, — це для «Української літературної газети», — аналітична стаття про німецький переклад «Лісової пісні» пера Йоганнеса фон Гюнтгера. Мій час, вільний від казенного, величезною мірою пожирає заробіткова праця, без якої ми не могли б виконувати наші видавничі пляни.

До речі, щодо заробіткової праці я хотіла б теж сказати кілька слів. Справа в тому, що я й її стараюсь, де тільки можна, використати для «української пропаганди». На Заході, як відомо, панує всевладна російська мода. Від різних видавництв я діставала пропозиції перекласти то те, то те з російських авторів. Більшість пропозицій я відхиляла. У російській літературі я люблю тільки те, що справді варте любови, але ні в якому разі не захоплююсь твором із-за самого факту його російськості. Приймала я тільки ті замовлення, які, поперше, давали мені змогу духово доторкнутися до речі світового значення, подруге, появляли нагоду в коментарях схарактеризувати феномен російської культури у властивому, а не фальшивому освітленні, а, потрете . . . Так, потрете й було це: використати кожну можливість, щоб вказати, по змозі з прикладами та ілюстраціями, на факт існування суверенної української культури. У такому дусі відбувся мій дебют у відомому швейцарському видавництві Петера Шіфферлі з вибором ранньої лірики Пастернака. Крім характеристики російської мови з відзначенням її неідентичности з мовою українською, вказівок на українізми в Пастернаковій лексиці, цитати з Семенка у відповідному місці передмови тощо, я включила ще й до самих перекладів фраг-

мент із Шевченкової «Марії», яку Пастернак майстерно був свого часу переклав. Бібліографія видання і адреса для замовлень: Boris Pasternak. *Ausgewählte Gedichte und wie sie zu lesen sind. Einleitung und Übersetzung von Elisabeth Kottmeier. Copyright 1961 by Peter Schifferli Verlags AG „Die Arche“, Zürich, Susenberg Str. 50, Switzerland.*

Так само й з наступною моєю працею для того ж видавництва: з перекладом геніяльної новелі Тинянова «Підпоручник Киже». Дія відбувається за часів імператора Павла I, і нагода дала підставу наголосити у післямові на стосунках царя-романтика з лівобережною українською шляхтою, на тодішніх плянах українського автономізму. Було при тому, звичайно, використано вартісний матеріал, що його містить видана д-ром Вінтоняком праця Олександра Оглоблина «Люди старої України». Числом третім у подібному напрямі був би вибір з Хлебнікова, у революційній мовотворчості якого українська стихія відіграла не аби яку роль, що, самозрозуміло, я й підкреслила б з усією виразністю. На кульмінаційний пункт взаємин із цим видавництвом я проєктую німецьку версію «Слова о полку Ігореві». Вона була б здійснена так само неконвенційними мовними засобами і носила б незвичну для західних уявлень позначку: «переклад із староукраїнської мови».

У такому ж самому роді я опрацьовую тепер плян співпраці з іншим видним німецькомовним видавництвом, Insel-Verlag у Франкфурті Майнському, щодо якої я теж дістала запрошення.

На доказ своєї незмінної «deutsche Treue» супроти культури народу, глибоко мені симпатичного з часів мого дитинства, прошу прийняти до ласкавої уваги, що навіть містивши у «Welt und Wort» статтю цілком спеціальну, статтю про поетичну спадщину Івана Голля та її значення для сьогоденського модернізму, я не забула зазначити, що існує також і український вибір із цього поета.

Що ж до моєї інтимної, приватної, рідномовної праці, то мушу признатися, що вона страшенно занедбана. Оригінальні вірші мої розкидані по численних періодичних виданнях та антологіях, але окремої збірки я не маю ще й досі (готова вже до друку згоріла під час війни в одному з бомбардувань разом з друкарнею). Підготовка нової розтягнулася в мене на роки й роки. Упорядкую її, либонь, тоді, коли вже вийду на пенсію.

Відповідь (Костецький): Ну, а зо мною справа і складніша, і простіша. Простіша тому, що я не надаю такого значення доброзичливим взаєминам з українською громадою, як моя дружина. Тим я й звільнений від зобов'язань супроти неї (тобто громади), а роблю те, до чого сам себе обов'язую.

Особистий мій письменницький плян кількістю назв невеликий. Крім основного твору життя, прозової тетралогії, я маю у програмі близько 10 театральних п'єс і кілька новель до вивершення вже розпочатих циклів. Над тетралогією я працюю з перервами приблизно від 1930 або 1931. З неї «Людина без чару» мала б стати чимсь наче книгою

книг сторіччя. У всякому разі, я пишу книгу, мовити б, у нобелівському роді, тобто як роман, за який не присудити Нобелівську премію не було б ніяких підстав. (Прошу нескромність не брати мені за зле. Ідея присудження нагороди Нобеля українському екзильному письменникові належить не мені. Різниця лише в тому, що за мною не стоїть ані політична партія, ані достатне коло прихильників, яке висунуло б мою кандидатуру. Кустар-іноход, хоч не хоч, примушений промовляти за себе сам.) Із п'єс три готові вже давно, і я їх постараюся видати незабаром. Я повинен їх, однак, перед тим переробити, особливо ту з них, яка дістала свого часу схвалення в рецензіях: «Близнята ще зустрінуться». Я перероблю її саме з-за факту одностайного схвалення, який завжди мусить в автора викликати підозру, а ще тому, що я її був написав точно за три ночі, тим часом вже з роками до швидкої праці я почав теж ставитися з підозрою, і підозра дедалі зростає.

Складніша моя справа тому, що все це триває страшенно довго. Працю над творами без кінця перериває то те, то се. Ну, і... І, крім того, я з кожним новим роком далі втрачаю смак до вигаданої літератури. Мене все дуже тягне до репортажу, до «літератури факту», до впорядкування моїх «Книги подорожей» і «Книги взаємнень», до омріяного роману-біографії Мелетія Смотрицького. А також — до перекладів: до Шекспіра, до Стерна, до Данте («Життя новітнє»), до Кляйста («Принц Гомбурзький» та інше)... Переклад бо — також література факту. Працювавши над чужим твором, ти вгадуєш не його, а лише спосіб його виявити, подати його як гарно змайстровану іншою рукою річ. Тим то виконуватиму оту первісну застарілу програму «я прежній», мовляв Куліш, а не я теперішній, виконуватиму її з обов'язку, а не з нахилу.

Що ще? Великою подією мого життя було те, що оо. Василіяни доручили мені літературну редакцію перекладу Біблії, повнотою наново українізованого Старого й Нового Завіту. Я дістав не тільки високу нагоду приєднатися до тих нечисленних людей, які слово у слово читали найбільшу книгу людства, від Постаання (так, мабуть, найкраще передається по-нашому грецьке «Генесіс» і слов'янське «Битіє») аж до Об'явлення, до Апокаліпси, а й високу естетичну приємність маги справу з щедрим, пластичним перекладом о. Івана Хоменка. Праця моя, що, отже, зводилася переважно до речей чисто технічних, уже на викінченні.

Ще моя справа складніша тим, що ті, хто читають мої твори, не є читачами. Вони або нечисленні мої друзі, самі літератори-професіонали, абож люди з спеціальним фахом, який полягає в тому, щоб вишукувати в моїх писаннях те, чого там нема.

Запитання: Ви маєте на увазі наших критиків?

Відповідь (Костецький): «Критики» — це Ви висловлюєтеся занадто сильно. Критиків у нас нема. Є тільки люди «бігцем у кни-

жечках». Вони читають книгу спершу дослівно, потім, для більшої певності, догори ногами, але ніколи — так, як книгу написано в дійсності.

З а п и т а н н я : А в чому полягало б завдання літературної критики?

В і д п о в і д ь (К о с т е ц ь к и й) : У рекламі. Завдання може мати тільки два напрями, але обидва вони невід'ємні від акції рекламування. Якщо критик вважає книгу за явище позитивне, він повинен, самозрозуміло, зробити їй фахову рекламу. Якщо він її розглядає як факт від'ємний, він зобов'язаний зробити фахову рекламу самому собі: нищивши книгу, він мав би зарекомендувати себе в очах читача як кваліфікований борець за правду. Третього шляху нема. А наші ті, хто ходять у критиках, якраз тільки й роблять, що грюкають лобом об неіснуюче трете.

З а п и т а н н я : Чи вони ж дійсно не здатні на перше й на друге?

В і д п о в і д ь (К о с т е ц ь к и й) : Ні, бо справжню літературу вони органічно не спроможні вважати за позитивне явище. Але вони неспроможні й самих себе підстругати до вистаті правдомовців так, щоб воно більш-менш держалось купи.

З а п и т а н н я : Як технічно відбувається акція супроти Вас?

В і д п о в і д ь (К о с т е ц ь к и й) : Відбувається так. Відбувається взаємне неутралізування обох можливих ліній, бо лінії перехрещуються на нульовій точці. Вразливі епітети на мою адресу ніби й могли б прислужитися до знищення. Але вони не прислужуються. Вони влучають, кажу, в те, чого нема. Нищення не фахове, тим і нечинне. Базарна термінологія, до якої охоче вдаються й особи з професорським званням, коли йдеться про мій, скажімо так, літературний феномен, така термінологія мимоволі підтинає поли самої докторської тоги. З другого ж боку, вона править ніби й за рекламу мені, чого панове, ясна річ, також ніяк не бажають. Судить самі: як там не є, а не зникає з сторінок преси, а певною мірою і з язика нечитаючих читачів, ім'я людини, до якої протягом понад п'ятнадцять років примаїструють такі назви: «розкладач моралі», «руйнач веж духовости», «камбрбумщик», «матеріалістичний вітаїст», «ненормальна людина», «ідець оселедця з хвоста», «невитанцюваний письменник», «літературний дегенерат», «шашель», «нахаба», «циган»...

З а п и т а н н я : Навіть «циган»?

В і д п о в і д ь (К о с т е ц ь к и й) : А як же. Усе наведене — автентичне. Про «цигана» докторську дисертацію написав Чапленко у «Наших днях»...

З а п и т а н н я : «Нових днях»?

В і д п о в і д ь (К о с т е ц ь к и й) : Слушно, «Нових днях». Він там написав, що я спершу був, — якщо не помиляюсь, — Перерепенком, а потім надягнув фрак і для кар'єри «використав одну німецьку перекладачку» (дослівно).

К о т м а є р : О Боже! Невже так і написав? І чоловік нічого мені не сказав.

Костецький : Не сказав. Із-за боягузтва. Викриття зруйнувало б і ту видимість родинного щастя, яка існує бодай про око людське. Що тоді було б з кар'єрою, з фракком?

Котмаєр : Сількісь. Прощаю в ім'я кар'єри та фракку.

Костецький : Справді, жахлива річ. Ну, так от. Ніби й реклаमा. Але літературна реклама — річ дисциплінована, річ свідомого наміру. А тут виходить казнащо, казнащо для самого, як сказано «критика». Проти волі він виявляє власний прихований комплекс, щось наче ексгібіціонізується. Є, наприклад, один такий у тих самих «Нових днях», називається Сварог. З ним у мене була коротка історія. В одній статті він написав, щоправда, мовляв, у мене своєрідний «мовостиль». Але написав, видно, не подумавши, бо по тому, як я його три або чотири рази лупанув за пакосні писання проти модернізму, він схаменувся й написав, що, навпаки, з мене не витанцювався ніякий письменник (йому якраз належить формула). То спитати б: хто — може, я винен, що він так безжалісно маніфестує свою літературознавчу (про моральну не кажу) чесність?

До речі, «циган» у них теж несправжній. Він з малоросійського вертепу, населеного отими допотопними ляльками: «мужик», «лях», «жид». Колись було з того велике й плідне дійство. Потім воно звиродніло так само, як звиродніли традиції Садовського у виставах українських драмгуртків в Австралії...

Запитання : А Ви були хіба в Австралії?

Відповідь (Костецький) : Не був. Я бачив фота.

Соловій : Ми з «гори» тимчасово опинились «нанизу». Нехай, зробімо невеличкий передих після речей важких і важливих. Повідайте ще щонебудь веселеньке.

Костецький : Це можна. «Циган», «жид» — воно в душі образості й красного Чапленкового письменства. Я багато тієї образості не читав... Можна так сказати?

Соловій : Воно наче не зовсім граматично...

Костецький : Добре, тоді так: я багато Чапленкової красної оповідної та описової прози не читав (він моїх творів читав більше — суджу з їх досконалої бібліографії, вмонтованої у той «циганський памфлет»). Але що читав, те запам'яталось. Наприклад, в одного персонажа обличчя було немов «стягнуте очкуром». Знаєте Ви, що таке очкур?

Соловій : Ну, так. Це — чим підперезували штани на селі. У дев'ятнадцятому і ще на початку двадцятого сторіччя.

Костецький : От-от. Тим самим визначаються й актуальні да-ти Чапленкових мистецьких засобів. Живучи навіть у сьогоднішній космічно-ракетній Америці, він не знає про ту зручну й непомітну для ока гумку, яку зашивають у штани і яка підтримує їх на належ-

ній висоті. Ну, що ж, до стилю чапленківської епохи можна дібрати й приказки відповідні. Приміром, таку: «котюзі по заслугі». Бо, бачте, з «жидом» воно не так просто. Читачі «Сучасности» мали сатисфакцію спостерегти, чим інколи можуть закінчитися такого роду екскурси в єврейське питання (див. число 1 за січень ц. р., ст. 102). За цигана, щоправда, тут заступитись нікому, тим дозвольте таки мені. Я бачив циган не картонових, а живих, бачив циганський театр «Ромень». Там виставляли «Кармен» за Меріме і «Криваве весілля» Льюорки, речі, дещо пристойніші, ніж «Гетьманський скарб». Та й культура театру була, — вірте мені, я на театрі будь-що-будь розуміюсь, — дещо вища від очкурного рівня.

З а п и т а н н я: Я теж вірю в циган. І то теж не тільки не за Руданським, а й не за Легаром. Вважаймо, однак, що ми вже трошечки передихнули. Я маю ще принаймні дві більш-менш поважні справи. З них одну хочу поставити конче, ризикуючи й тим, що дехто запитання моє все-одно вважатиме за неповажне. Скажіть мені, отже, як самі Ви розцінюєте свою творчість? І то не так з погляду отого словесного експериментування, яке так чи так може комусь подобатись, а комусь ні (смак — не річ присилування), лише з погляду самої настави її, мети, глузду існування. Як є насправді з «розкладанням» і «аморалізмом»?

В і д п о в і д ь (Костецький): Запитання Ваше вважатимуть неповажним хіба ось чому. Справа в тому, що хоч скільки мені його вже ставили, я сам ніколи не давав на нього поважної відповіді. Не давав свідомо. Безглуздо, зізнаюсь, але я таки сподівався, що хтось нарешті здогадається власним розумом, збагне, для чого я пишу, пояснить іншим, бодай трошечки просвітить нашу принципово антилітературну громадськість. Але справа безнадійна. Тож будь так, нехай один відповім серйозно. З тим, однак, щоб уже за цим разом назавжди відчепитись від тієї громадськості, цур їй.

Так от: я вважаю свою творчість за моральну, дидактичну, засадничу релігійну. Релігійність її засвідчується не тільки таким зовнішньо декляративним моментом, як от ситуація моєї мініатюрної новелі «Бог та мудреці». Вона засвідчується також і постійною внутрішньою ситуацією всіх моїх героїв: наставою зрекатись, по змозі найбільше давати, по змозі нічого не брати. У моїх новелях ніколи, ні одного разу не відбувається нічого, що могло б вразити інтимні почуття людини, наприклад, ніколи не зображуються взаємини між статтями в їхньому крайньому вияві. Найменше — якраз у «Божественній лжі», де «критики» особливо наполегливо і то всі в один гуж, вишукують мало не відповідників до любовних ночей Мессаліни. Саме ота «Божественна лжа» саме отой прокричаний на всіх перехрестях «камбрбум» (я уклав цілий монтаж з автентичних висловлювань про нього) править ні за що інше, як за модифікацію епізоду з життя Сковороди. Ідеться про відомий факт, як то він шлюбної ночі поли-

пив свою молоду неторкнутою і подався у світи. Адресу фабули підкреслено і епіграфом з Юрія Клена (з його сонета «Сковорода»), і навіть таким, суттю, примітивним засобом, як ототожнення імени мого героя — Григор. Ви знаєте, просто важко повірити, щоб люди були тупі супроти аж такою мірою пережованого й кладеного в рота. Тупі вони є, авжеж, але справа не тільки в тому. Тут ще або спеціального гатунку зла воля, абож — власна тяжка навіженість сексуальними комплексами. Вона в них, видно, владно вимагає вияву, бере за привід кожну, навіть уроєну (уроєну — особливо!) нагоду до того. Либонь, і те, і те разом, у неповторно-емігрантському поєднанні, отожд, якщо завгодно, маємо явище навіть соціального порядку.

Я думаю, що й уся їхня підсилена увага до модернізму взагалі, до модернізму як нібито негативного явища, має ґрунтом саме отой статейний невроз. Плутаючи, як то в них звичайно водиться, символ з дослівністю, вони прирівнюють Джойса до «бітників» і, споглядно громивши непристойності, насправді заклопотані єдиним: вишукуванням і там і там такого, що могло б приголубити їхні сласні інстинкти. А яка ерудиція при тому! Такого другого відмінника у справах порнографічної літератури, як отой вищепом'янутий Сварог, годі й знайти. Він колекціонує її дбайливо, наполегливо, він у курсі її найновіших досягнень. Докладно і з смаком цитує він її при кожній зустрічі з модерністичним твором, переважно для того, щоб повернути до неї увагу молоді, яка, читавши Джойса, не знає Джойсових дійсних підоснов, а ось так — знатиме. Тим же робом і зо мною, аж до сучасної сучасності. Власне, в «Сучасності» нещодавно з'явилась моя чергова новеля з циклу «Анатоль та жінки». Новеля має багато слів, багато сторінок, тож, здається, важко переочити провідний мотив її та цілого циклу, мотив зречення. Але ж ні! З усієї тієї кількості та якості відомий наш гуморист, проїхавшись мимоходом по звуковій оболонці ймень героїв Гуга, Гога, Гіго (мовляв, нагадає «Гога — Магога»), пильно зосередився на тому, що наперед постановив знайти у новелі, тільки прочитавши над нею прізвище «Костецький»: на жіночій литці, яка здригається...

Запитання: Хто той гуморист? Не може бути, щоб ЕКО!

Відповідь (Костецький): Ясна річ, ні. ЕКО, тоді, коли він удається до гуморески, робить її принаймні дотепно. Ні, йдеться не про щирий гумор, а про його виворіт, мовити б — про тилову частину ЕКА. І сердезі ж і невтямки, що в такому пляні скализубства можна адже спромагатися на подвиги, навіть не мавши в кишені диплому гумориста. Утворювати такі, наприклад, ряди, асоціативно: «Гога — Магога», «ЕКО — задЕКА» і так далі. «Фізіономічний», мовляв Зеров, український гумор!

Запитання: Гарзд, нехай неврози. Але чи вистачає тут самого Фрейда? Чи не входить у гру якийнебудь комплекс інакшого порядку,

скажімо, «національного» у такому ж розумінні, як і отой «фізіономічний» гумор?

Відповідь (Костецький): Може бути. Може бути ще ось що. Те, що називається ідеєю, я ніколи не висловлюю фронтально. Я лише утворюю певне середовище, в якому ідея має матеріялізуватися, має стати в достотному значенні матеріалом для зображення. При тому зображення (головна для мене під час писання справа) цікавить мене завжди тільки як кут зору, як підтекст, абож, коли йдеться про саме слово, то тоді слово як самодатність, слово як — ну, скажімо, як саморухома ракета. Інакше кажучи: все, що завгодно, тільки не дослівність. А у нас вимагають саме дослівності. Давня звичка до дослівності знечулила читацькі нерви. Нерви стали невразливі на будь-що інакше поза дослівністю.

Запитання: Чи можна хоч один приклад?

Відповідь (Костецький): Авжеж, будь-ласка. На початку кожного літературного явища, звичайно ж, стоїть дослівність: на самому початку й було взагалі Слово, але й на кожному старті зокрема, — ось такі знаки оклику, як «учіться, брати мої», «кожен думай, що на тобі» і т. д., і т. д. Але саме лише початкову силу має воно. Щоб тривати, воно потребує підсилення, потребує щоразового переживання. А підсилення, переживання досягається не повтором, а тільки ступенуванням, модуляцією, тим, що я називаю пародією. Пародія — достотно з-грецька «спів допари» — у тому розумінні, як написано «Дон Кіхота», як написано «Веніямина Третього» Менделе Мойхер Сфоріма, як написано «Ідіота», як написано нашого «Народного Малахія». Написано «Дон Кіхота» не на глуз лицарським романам, як то звичайно твердять, а, навпаки, на потужний захист їх.

Щоб наново прихилити увагу до потреби «вчитись, думати, читати» або до відповідальності за «мільйонів стан», я повинен різко знизити семантичний ряд. Я зобов'язаний ускладнити його додатковою фактурою, яка дала б відчуті річ (тобто думку) з новою силою сприйняття. Щоб повернути в літературу Дон Кіхота й князя Мишкина (у тому, до речі, цілева настанова моєї «Людини без чару»), щоб зробити їх поновно чинними, я мушу також знизити образ. Я мушу помножити Дон Кіхота на Чарлі Чапліна, поставити його в ситуації Остапа Бендера, Гната Кіндратовича. Щойно тоді його любов до людства, чистота його помислів стане явною не декларативно, не за мовною інерцією, а об'ємно, літературно-предметно. Не штука ізольоватись, віддатись благочесним роздумам, милуватись з свого ідеалістичного світогляду. Куди важче впірнути в середовище, втрутитися туди, де кипить у ключ, де білим розп'яком жадоба, де злочин, слажда, де панує «краса диявола», — здається, так називався один фільм Рене Клера? — і ось там здобути перемогу. Але таки здобути, а не, зарившись слаждою, плекати її для своїх нічних мрій, удень же вда-

вати святеника, заступника за мораль молоді. Тут либонь і конфлікт з громадськістю. Громадськість не виносить пародійної, поселеної мистецької форми. Громадськість потребує завчених аксіом, що давно вже втратили чинний глузд, потребує «невгнутого героя», «стрункої тополі», потребує колискової. Громадськість хоче спати.

Запитання: Але ж нехай собі тоді й спить. А мистець нехай робить своє. Наскільки я зрозумів Вас, дошкуляє літературі не сама громадськість, а проміжна верства між літературою та громадськістю, чи не так?

Відповідь (Костецький): Воно так, воно й не зовсім так. Тепер громадськість, дійсно, усунулась від культури сливе цілкови-то. Але був у її житті героїчний час — час таборів. Обладував клан, і клан удавав із себе і всенародний політичний провід, і інституцію національної культури. Скільки тоді нашого брата, який на цій грандіозній ліствиці докторів, магістрів, меценасів, інженерів, директорів, професорів, редакторів міг утриматися хібащо на найнижчому щабликовій мовника при газеті, — скільки тоді нашого брата визискано й ошукано. Існують історії й на ґрунті нашого з Вами ХОРСА. Чи відомо Вам, маестро, що саме тому, хто ХОРСА задумав і зредагував, голова видавничої спілки в Регенсбурзі, денякий Лев Кокодинський, і по нинішній день не заплатив гонорар? І знаєте, на якій підставі?

Запитання: Ну?

Відповідь (Костецький): Коли настав час розплати, він заявив, що може привести чотирьох свідків на слова надхненника ХОРСА, мовляв, той зрекається гонорару, якщо спілка видасть ХОРСА. Мотивуваннячко, хіба не так?

Запитання: То це Ви скаржитесь, чи як?

Відповідь (Костецький): Та де там! Я веселюсь, друже мій маестро. Нічого нема на світі приємнішого, ніж почувати себе несправедливо ображеним. Високе творче почуття! Бо думавши про всіх тих матеріялістів у ролі ідеалістів, шкурників у ролі християн, шахраїв у ролі моралізаторів, еротоманів у ролі критиків і недоуків у ролі докторів, відчуваєш просто намацально, як сам ти очищуєшся, стаєш прямішим, дістаєш право дедалі численнішим людям дивитися в очі. І ще відчуваєш, як і в тобі нестримно зростає жадоба наживи, спрага грошей, величезних грошей, тисяч, мільйонів, — але єдино для того, щоб показати, як справедливо можуть вони бути розподілені. Щоб показати, як можна забезпечити людей, що вже напрацювалися фізично з наскою, що давно вже заслугували на власну віллу, на власний вільний час для властивої й питоменної їхньому талантові роботи. Ні, паразити, створені на цьому світі у повній згоді з законами катарсису, законами страху та співчуття. Без них ми з Вами либонь теж знечулилися б. А, може, й взагалі втратили б здатність розрізняти між добром та злом.

Запитання: Тема глитаїв та ділків сама з себе врочиста. Але, хвалити Бога, ми, здається, знову наближаємося до манери інтермедій у колишньому «Літературному ярмаркові». Чи не витримати її тепер уже до кінця, в усьому, чого ще трошки лишилося для обміну думок?

Відповідь (Костецький): Охоче.

Запитання: Домовились. Так кажете, нема критиків? Так таки ні одного, ні однісінького? Невже Вам і справді не довелось ані разу прочитати щось про себе, що було б, ну, не конче приємне, але принаймні кваліфіковане?

Відповідь (Костецький): Довелось. Кілька кваліфікованих рядків міститься в огляді еміграційної літератури, що його зробив був для ЕУ Коровицький. Авжеж, Іван Іванович критик чистої води. Але ж, на ласку Божу, він не пише нічого роками, десятиріччями. Пишуть інші — роками, десятиріччями. Є в мене, щоправда, одна рецензія на мою збірку «Оповідання про переможців», властиво не на саму збірку, а на її рецензентів. Річ теж щирозлотна (автора тут не називаю з певних причин). Її відмовився свого часу надрукувати фіуртський «Час». Рецензія зберігається у мене в рукописі. Ні, нема критиків.

Запитання: А, скажімо, Качуровський? Ви, наскільки знаю, дуже цінуєте його?

Відповідь (Костецький): Дуже ціную. Я ціную його як прозаїка, поета, перекладача й літературознавця. Але літературознавець і критик — не завжди те саме. Не завжди те саме в такому ж розумінні, як, наприклад, дослідники глибинної психології не завжди бувають добрими психологами тією практичною мірою, що політичні діячі, злодії і т. д. Критиків нема.

Соловій: Тоді з Вашого дозволу я переберу сам, бодай на хвилинку, бодай для нашого випадку, для обговорення справ «На горі», ролю в цій ділянці. Згода?

Відповідь: Атож.

Соловій: Я хочу якраз покритикувати графічне оформлення Ваших видань. Але, прошу, нехай і телеграфним способом, а проте таки від Адама. До графіки нашого ренесансу 20-их рр., як і до західноукраїнської, яка перебрала на себе пізніше традиції у вільніших умовах, усі ми маємо сантимент. Та погодьмося, що провідні постаті тих часів стали вже наче мітологічними, — для мене особисто такою постаттю став, наприклад, Михайло Бойчук. Наслідувати їх ми повинні радше в дусі, а не технічно. Мистецтво книжкового оформлення теж не стоїть на місці, і нам, — зокрема «На горі», — аж ніяк не випадає пасти задніх. На мою думку, найбільшою бідою нашої графіки є стилізація. Вона — лінія найменшого опору, духові лінощі мист-

ця, який не завдає собі труда певний мотив, як Ви це називаєте, пародіювати, тобто по-новому переживати й віддавати. Це щодо загального.

Видання «На горі» графічною стилізацією не грішать, та зате грішать, я б сказав, еkleктизмом. Принцип монтажу, що його видавництво так полюбляє, мені симпатичний, але подивіться, прошу, як не личать друкарські шрифти, наприклад, до монтованої з різних фот обкладинки Шекспірових сонетів. Маю я застереження й до вибору кольорів, приміром, у виданнях «Ромео та Джульєтта», вибору з Льорки. Такі речі важать надзвичайно, коли взяти до уваги, що з друкованої продукції, яка з'являється сьогобіч, та, що має стилізовані обкладинки, являє собою ще, так би мовити, найменше зло, тоді як решта це суцільний жах і з мистецького, і з технічного погляду. У зв'язку з тим варт піднести питання про культуру друкарів. У нас повинен з'явитися тип друкаря, який умітиме оцінити будову шрифтів, їхню справжню красу, який повинен любити свою професію серцем мистця. Ішлося б, отже, не тільки про технічну, але й про мистецьку відповідальність друкаря. Кращими з такого погляду, — тобто такими, що більш-менш наближаються до зразковости, — мені видаються видання Калитовської та Зуєвського (обидва їх, як відомо, оформив Гніздовський), Едшміда й Річарда Сент Віктора. В обкладинці видання Павида мені, знову ж таки, не подобаються шрифти.

Костецький: Маєте слухність, — і в головній думці, і в деталях. Посилання на технічні засоби, які стоять до розпорядимости (нааявні кольори картонів, нааявні в друкарні шрифти), не може, звичайно, служити за виправдання. Біда нашого видавництва в тому, що в нас немає постійного консультанта у справах графічного оформлення, і багато чого, ясна річ, робиться по-аматорському. Будемо боротися з цим злом мірою можливости, наприклад — спробою консультуватися з мистцями листовним шляхом.

Запитання: А як Ви ставитеся до справи люксових видань, друкованих на спеціальному папері, вишуканими шрифтами тощо? Чи факт, що «На горі» досі на такі видання не спромоглося, пояснюється самою тільки дорожнечою їх, а чи іншим, якимнебудь принциповим моментом?

Відповідь: Ми б сказали: в основному — таки принциповим моментом. Ми зараховуємо себе до робітничої кляси, тобто ми прагнемо продукувати щось, що мало б у собі, звичайно ж, естетичний мінімум, проте було б динамічним, щоденно чинним (для тих, кого наші видання цікавлять), ходило б по руках, не боялося б відбитків пальців, які залишаються при гортанні, щось, у чому б загинали кутики сторінок, робили нотатки на полях тощо, тощо. Ми не хотіли б, щоб речі, які ми випускаємо у світ, лежали за склом і були б тільки принагідно, з усією обережністю показувані знайомим. Але, ясна річ, якби ми диспонували більшою кількістю грошей, у нас був би й

папір краций, і шрифти спеціалізованіші, та й над народженням кожної книжки стояв би спеціальний графік-акушер.

З а п и т а н н я: Ну, що ж. Гадаю, ми спільним зусиллям вичерпали тему (покищо). Вичерпали навіть з великою лихвою. Додати хіба б ще таке. Наскільки мені відомо, в ідеалі «На горі», дітище ХОРСА, як і колишнє курбасівське МОБ, не мало б себе обмежувати тільки на одній, а бажало б розпросторитись і на інші ділянки культурно-мистецького життя. Наприклад — в ідеалі, в ідеалі! — влаштувати щорічні театральні фестивалі. Ми під враженням Байройту, а чейже байройтський «Зелений холм», як колись театр Діоніса під (точніше: над) Атенами, — це теж «на горі». А що, якби нам уже тепер спробувати намовити наших композиторів на створення отаких урочистих тетралогій для майбутніх наших великих і малих діонісій? Наприклад, цикл «Карпати» — з «Захаром Беркутом», Довбушем тощо?

В і д п о в і д ь (Костецький): Ой, тут я з Вами не згоден, маестро. Тобто, не з ідеєю не згоден (ідея бо, справді, давно омріяна), лише з пропонованими від Вас темами. З Довбуша можна б зробити щонайвище український варіант «Фрайшюца». З Франка й того не вийде. Фабульний клопіт у «Беркуті» того самого порядку, що й навколо каси взаємодопомоги у «Борислав сміється», тільки що тут акторів перевдягнуто в історичні строї. Вони носять їх не так остаточно погано, як, наприклад, у Хижняка чи Семена Скляренка (у Скляренка князь Володимир говорить ось яким псевдоісторичним воляюком: «Русь перемогла Візантію, був я князем, нині став василевсом нарівні із імператорами ромеїв і німців, християнин я, скоро охрищу й Русь, вас, діти мої, такоже прошу охреститись разом зі всіма...»), але все таки вони їх носять невірно. Клясова боротьба, коли вона справедлива, — як от боротьба трудящих Радянського Союзу проти культу особи та його наслідків, — варта пошани й симпатії. Але щоб стати матеріалом для опери, їй таки треба вийти за рамки третьорядного роману австрійської школи. Треба, нема ради, щоб вона стала мітом. І взагалі для вистав «На горі» треба міту...

З а п и т а н н я: Лятошинський написав музичну драму «Золотий обруч» таки з мотивом «Беркута», Ви ж про те знаєте?

В і д п о в і д ь (Костецький): Як не знати! Зразок того, як можна, — мовляв великий режисер Вахтангов, — при наявності таланту інсценізувати навіть куховарську книгу. Але для чого нам зайва морока з матеріалом? Адже ми хочемо циклів, хочемо ще більше вглиб, ще вище вгору, до «Сікстини», до судеб, до есхатології... Андрій Первозваний на горі передкиївській. Лицар Михайлик. Татарська тьма. Видибання Китежа з дна озера, перенесення його до Києва, у всесвіт Сковороди. Ось так, як Микола Вінграновський хоче зробити з Ленінградом: живцем перенести його, енергію, що пішла на його побудову, до джерел, до того закінчення, з якого знову почина-

ється споконвічне, туди, де (зверніть увагу на те, наскільки ширше і щиріше, — ніж у Скляренка)

Стане в головах наших святий від страждань Володимир
І слов'янським хрестом обезсмертить слов'янський наш рід...

Запитання: Автентичне з Вінграновського?

Відповідь: Автентичне з Вінграновського.

Соловій (уже не запитання, а епілог): Останнім часом телевізійна техніка спромоглася на таку річ. На зорову й звукову плівку беруть окремо співрозмовців, які перебувають у різних географічних точках, і так змонтовують, що виходить природний діалог. Наше інтерв'ю зроблено за подібним принципом. Почалось воно, як сказано, у безпосередній розмові. Закінчено і зредаговано його вже через велику відстань, через океан. Але зредаговано так, що кожен із партнерів бере на себе відповідальність не тільки за зміст того, що тут стоїть проти його імені, а й за спосіб вислову, ба й за інтонації.

Ми просимо, отже, монтований діалог розглядати як природний, імажинарний час як реальний, стиль стенограми як саму стенограму, а есхагологію не як кінець світу, лише як масштабну лінійку для нагірних ліній культури. Тієї культури, яка вже існує, і тієї, якій ще передстоїть здійснитися. Через відчайдушну працю.

ДОРОГИЙ ЧИТАЧУ!

ДОБИГАЄ КІНЦЯ 1962 РІК. У НАСТУПНОМУ, ТРЕТЬОМУ РОЦІ СВОЄЇ ПОЯВИ НАШ ЖУРНАЛ МІСТИТИМЕ ЦІКАВІ МАТЕРІЯЛИ З ЛІТЕРАТУРИ, МИСТЕЦТВА, КУЛЬТУРНОГО І ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ І ЗА КОРДОНОМ.

ТОМУ ГАРНИЙ НОВОРІЧНИЙ ПОДАРУНОК ТВОЇМ ДРУЗАМ — ПЕРЕДПЛАТА «СУЧАСНОСТІ» НА 1963 РІК.

ВИДАВНИЦТВО БУДЕ ВДЯЧНЕ ТАКОЖ ЗА АДРЕСИ ТИХ, КОМУ ВОНО МОЖЕ ПОСЛАТИ ПРОБНЕ ЧИСЛО, ЯК ЕВЕНТУАЛЬНИМ ПЕРЕДПЛАТНИКАМ НА НОВИЙ РІК.

МОЛОДА ПРОЗА НА УКРАЇНІ

БАЛЕРІЙ ШЕВЧУК: ВИБІР З ПРОЗИ

МІЙ БАТЬКО НАДУМАВ САДИТИ САДИ

О п о в і д а н н я

Батько ставить валізу на подвір'ї, заходить побалакати до сусіда, свого приятеля, потім приходиться додому, лізе до каструлі, здійснює кришки, приношується, а потім дуже голосно сміється. Мати червоніє (вона і в сорок років не втратила цієї здатності) і опускає голову. Тоді батько хапає її в обійми і крутиться з нею по хаті. Мати говорить: «ТЬХУ, ДУРНИЙ», а батько знову голосно сміється. Мати звикла до порядку, звикла до чисто виметених кімнат і гладко застелених ліжок. Батько ненавидить порядок, він з шумом гепе на дбайливо прибране ліжко і кидає одну з білосніжних подушок в куток. Мати вже встигла звикнути до такої розправи з її стараннями, однак вона щоразу бурчить, говорячи про порядок, про чужу працю. Батько голосно сміється, а мати не витримує і сміється також. Вона дуже любить батька, бо коли він вривається в кімнату з чергової поїздки, вона вся починає світитися, бігає, метушиться і тонко-тонко червоніє. Батько безцеремонно наводить нелад, з його валізи з'являються предмети чоговічого туалету (я ще не голюся), вони теж розкидані по всій кімнаті, мати безрезультатно старається зібрати їх в одне місце, а батько голосно сміється. Він має чудовий нюх і, лежачи на свіжезастеленому ліжку, безпомилково вгадує, що вариться на кухні, а мати говорить: «ОТ ЗАВТРА НЕ ВГАДАЄШ». Але батько і на завтра вгадує, а мати старається все більше урізноманітити їжу, і я помічаю, що ми починаємо харчуватися краще. Інколи батько відставляє матір від кухні і варить сам, приношуючись і примішуючи, мати пробує сміятися, але його вариво подобається навіть їй. Така ідилія сімейного життя тягнеться до весни. Я дивуюсь, як вона їм не набридає: врешті, і безладдя батька доходить до неприємних меж, і мені, що увібрив як звички батька, так і звички матері, буває неприємно бачити постійний шарварок, але я так само нічого не можу зробити, як і мати. Весною батько знову їде в експедицію, в хаті нарешті стає тихо і прибрано, навіть трохи сонно, а мати перестає червоніти, перестає сміятися. Вона причіпливо дивиться за мною, я виходжу з дому неймовірним чистюлем, але це знову

до приїзду батька, коли налагоджена таким чином гармонія з тріском ламається, і всі стають трохи неакуратними, а в хаті знову все перевертається догори ногами.

Правда, цього року було все трохи не так. Батько приїхав, як завжди, дуже звичайно, але, переступивши поріг, він не поліз до каструль, а сказав: «Я НАДУМАВ ПОСАДИТИ САД». «НА АСФАЛЬТІ?» — засміялася мати. «ЧОГО НА АСФАЛЬТІ?» — засміявся батько, — «МЕНІ ДАЛИ ЗА МІСТОМ ГОРОД». «І ЩО ТИ НА НЬОМУ БУДЕШ САДИТИ?». «САД», — сказав батько, і мати засміялась. «ЧОГО ТИ СМІЄШСЯ?». «А ХТО ЗА ТВОЇМ САДОМ ХОДИТИ БУДЕ?». «А ТИ», — відповів батько. Мати засміялась і сказала: «ДІЖДЕШСЯ».

Ми їхали з батьком в трамваї, і я уважно за ним стежив. В нього за цей сезон з'явилось багато зморщок і значно порідів чуб. Він продовжував весело говорити, але це вже не був безперервний могутній потік, він інколи замовкав і забував, про що говорив перед цим. Я відчув, що батько старіє. Я відчув, що, може, він втомився. «ЯК РОБОТА?», — спитав він мене, і я знову помітив, що раніше про роботу й навчання він не питав. Він говорив: «НАДІЮСЬ, ТИ ЦІЛКОМ ДИСЦИПЛІНОВАНИЙ, ВВІЧЛИВИЙ». Мати відповідала: «ЦІЛКОМ». І на цьому допит закінчувався. Але сьогодні він спитав: «ЯК РОБОТА?». І я відповів, як-то звичайно відповідають в таких випадках: «НІЧОГО, ДЯКУЮ». «МИ ТРОХИ НЕ МАЄМО З ТОБОЮ КОНТАКТУ», сказав він. Я знову здивувався: «МОЖЛИВО». «ДІВЧИНУ МАЄШ?», — спитав він, і мені стало смішно. А він це помітив: «ТИ СМІЄШСЯ, БО ТАК ГОВОРЯТЬ ВСІ БАТЬКИ, ЯКІ ХОЧУТЬ ВСТАНОВИТИ КОНТАКТ З СИНАМИ?». А він не дурний, подумав я і сказав: «ТАК ГОВОРЯТЬ В ПОГАНИХ КІНОФІЛЬМАХ». «НА ЖАЛЬ, відповів він. — Я ДУЖЕ РІДКО ХОДЖУ В КІНО».

Ми зійшли з трамваю, довго плутались передмістям, потім вийшли в поле, і батько показав відмірену кілочками ділянку. Потім ми копали ямки, батько голосно розповідав різні веселі історії, ми сміялися, був чудовий осінній день, було неспокійне осіннє сонце, було ніжно-голубе небо. Батько розповідав анекдоти і косився у мій бік. Він темпераментно копав, сміявся з моїх мозолів, а мені здавалося, що в цьому дуже чудовому дні є людина, яка дуже серйозна, є людина, яка відчуває, що вона старіє, а тому хоче посадити на цій землі сад...

Ми посадили кволі деревини і повернулися додому. «ПОСАДИЛИ?», — спитала мати. «АЯКЖЕ», — відповів весело батько. Він увійшов в кімнату і весело гепнувся на застелене ліжко. «НУ, КОЛЮ», — сказала мати. «ТИ ВАРИШ СУП З ГРИБАМИ», — сміючись, сказав батько. Потім він повернувся до мене і по-приятельськи моргнув мені. І знову мені здалося, що в кімнаті є дуже серйозна людина, яка відчуває, що старіє, і вирішила посадити сад. Тільки, очевидно, тим садом був уже я... і мені стало трохи боляче. Мені стало трохи за-

здрісно, що він все віддавав роботі і матері, що він так довго не помічав мене. «МОЖЕ, ПІДЕМО В КІНО?», — спитав батько.

Я глянув на матір. Вона стояла в кухні і прислухалася. «ДАВАЙ ПІДЕМО ВСІ РАЗОМ», — відповів я...

Ми вийшли з дому. Ми взяли під руку матір, і вона, підвівши догори голову, сказала: «ЯКЕ СЬОГОДНІ ГОЛУБЕЗНЕ НЕБО!».

— «А САД ДОВЕДЕТЬСЯ ДОГЛЯДАТИ ТОБІ», — сказав батько.

— «ДІЖДЕШСЯ», — сказала весело мати. — «ТИ ЗАВЖДИ ХОЧЕШ, ЩОБ ТВІЙ САД ДОГЛЯДАВ ХТОСЬ».

Я здивовано подивився на матір. Вона теж розуміла батька. Вона теж розуміла серйозну людину, яка почала старіти і вирішила посадити сад.

Батько розповідав веселі історії. Він чудесно їх розповідав. Ми сміялися, сміялися голосно і весело. А навкруги було багато людей. І в кіно було багато людей. І була дуже тепла осінь. А в кіно йшла комедія. І ця комедія була такою, що ми навіть сміялися. А потім знову мені стало трохи боляче. Я розумів, що цей біль може і безпідставний, але раніше ми ніколи не ходили на такі веселі і приємні фільми. Але це нічого... Це добре, що ми почали ходити...

А потім ми зустріли мою дівчину. Я трохи відстав від батьків, а вона сказала: «ЯКИЙ В ТЕБЕ КРАСИВИЙ БАТЬКО!» «ПРАВДА?» — перепитав я. «НУ, ЗВИЧАЙНО», — сказала вона, і ми побігли вниз по бульвару, де в синіх сутінках застигла непорушна осіння річка.

«НЕ СПІВАЙТЕ МЕНІ СЕЇ ПІСНІ...»

Ми їхали в таксі, веселий шофер насвистував пісеньку. Катя відкинулася на спинку сидіння, Володя читав уголос Сарояна, ми сміялися до сліз, шофер теж сміявся: шоферу це дуже подобалось. А коли ми вилізли і він повіз Катю далі, то став голосно дивуватися, як це вона зуміла звабити таких симпатичних юнаків і до того ж двох. Катя не сміялася, а коли вийшла з машини, то побігла додому і стала плакати. А коли вона розповіла це мені, я сміявся, Володя сміявся також, а вона дивилася уважно на нас і намагалася щось збагнути.

— Це тебе не обходить?

— Ні.

— Ти дивний якийсь...

Ми знову стали читати вголос книжку. Це були «Пригоди Веслі Джексона», було смішно і радісно. А потім я подумав, що коли життя підсовує нам щось хороше чи навіть чудесне, то на якого біса нам його пропускати. Врешті, це своєрідне обмеження...

Ми їздили з Катею по місту, вона мала незрівнянне почуття гумору

і сміялася, зовсім не стримуючись. А коли не розуміла, то довго і питально дивилася і лише потім сміялася.

... Було літо, ми сиділи на лавці, мали багато вільного часу, там далеко розкривалась голуба неозорість, вітер куйовдив Катин чубок, вона мовчала і щось думала, а потім подивилася на мене, і ми усміхнулись.

— Я хотіла б поїхати за місто, — сказала вона. І ми поїхали за місто. Старий трамвай поторохкував колесами. Їхати було дуже довго і нудно, я щось розказував Каті, а вона дивилася на мене і вибачливо посміхалася. Я замовк і став слухати, як стукають колеса. За віконом пропливала зелень, а колеса стукали і стукали: я сказав про це Каті, і вона хитнула мені головою.

А потім ми зійшли з трамваю і потрапили в поле. Я замуракував романс: «Не співайте мені сеї пісні». Катя засміялась і спитала, де я його роздобув.

— Це Леся Українка, — сказав я, і Катя хитнула головою.

Вітер шарудів Катиним платтям, вона тримала його рукою, трава була оксамитово-зелена, і ми лягли послухати жайворонка. А потім я сів і побачив Катині ноги, загорілі ноги серед зеленої трави. Я глянув на її обличчя: вона лежала, заплющивши очі, і уста серйозно затисли травинку.

— А знаєш, — сказала вона, — можливо, був час, коли я і не вірила в любов.

Я ліг біля неї і відгорнув від лоба чубик.

— Хочеться завжди мати вісімнадцять років, — сказала, не розплющючи очей, Катя.

— Мені двадцять два.

— Ти мужчина.

Я усміхнувся і поцілував Катю в губи. Вони були прохолодні і м'які.

— Ми багато читали про любов, — сказала Катя. — Ми все це вже відчували, відчували безліч разів: переживання, сльози, переживання. Вони були якісь оранжерейні, кволі і нереальні. А коли ці почуття приходять до нас з життям, ми зустрічаємо їх, як щось ненове.

Вона сіла і поправила волосся.

— Все це, що називається гидким: перша ніч, медовий місяць, — про це книги чи брешуть, чи соромливо замовчують...

— Може, не потрібно про це? — сказав я.

— Не знаю, — відповіла вона, — може, не потрібно...

— Все це дурниці, — сказав я. — Найкраще — це тоді, коли розумієш людину з півслова.

— Так, — сказала Катя. — А моя старенька добра мамуня думає, що я нічого не знаю, вона не радить мені ходити на фільми, де написано: «Дітям до шістнадцяти років...»

— І ти ідеш сама на ті?

— Звичайно.

Ми засміялися, потім замовкли і дивилися у небо. Воно поступово міняло колір. Був вечір. Над землею проповзла синявість, тепло пахла земля, тепло пахли руки Катині, що гладили моє волосся. Ми дивилися у вечір, ми відчували щось дуже хороше, хотілося всміхатися і мовчати. А коли ми глянули одне на одного, то засміялися раптово і кинулись в обійми...

А потім рушили назад.

— А те, про що ти говорила, називається, очевидно, моральною гігієною...

— А шофер таксі теж гігієніст, — сказала Катя.

— Всі люди гігієністи: медичні, моральні, соціальні чи як там ще є. Вони вважають, що найвища правда — це вони самі. Через це батьки завжди хочуть, щоб їхні діти були схожі на них.

Катя слухала уважно, потім довго мовчала, а потім сказала: «Це справді так». «Але навіщо це?» — спитав я. «Хто його знає. Може, тому, що людина живе один раз?» — «Може», — сказав я і подивився на Катю. Вона була страшенно юна, страшенно дитинна, таке миле дівчатко, як це воно почало ходити з хлопцями, як це воно навчилася так мислити? Мати не радила їй ходити на фільми, куди «діти до шістнадцяти років не допускалися», але вона ходила тільки на них, бо людина якось протестує, людину ображає надмірне піклування...

— Мені нема вісімнадцяти років, — сказала, дивлячись на мене, Катя. — Я неправду сказала.

— Ай-яй-яй, — похитав я головою.

— Мені здавалося, що ти будеш дивитися на мене, як на дитину. А це ображає. Ти розумієш?

— Так, — сказав я. — Ти на диво цікава дівчина.

— А ти віриш, що душі можуть бути спорідненими?

— Вірю, — сказав я.

Ми засміялися, можливо, від того, що нам було просто хороше, а можливо, від радості, що не потрібно витратити багато слів. Врешті, обидва поняття не виключають одне одного...

Ми сіли в трамвай, довго їхали, я провів Катю додому, був розкішний широчезний вечір, дихалось надзвичайно легко, Катині очі блищали, вона усміхалася, я замуркотів романс «Не співайте мені сеї пісні». Катя вклала свої рученята в мої руки і жалібно на мене подивилася. «А знаєш, — сказала вона, — мені дуже набридли всі ці гігієни».

— Нічого, — сказав я. — Найкраще те, що ми так чудово одне одного розуміємо. Люди не можуть так розуміти, через це вони вдумали гігієни.

— Ти не проводи мене до будинку, — сказала Катя.

— Гігієна? — спитав я.

— Так, — зідхнула Катя і, вивільнивши свої руки, попрощалась. Я трохи постояв, вона не поверталася і не озиралася. Повільно, ліниво ішов я вулицями, десь між них загубилася моя Катя, звичайна і дуже юна дівчинка, це було дуже добре, що я її стрів, ми зустрічалися, незнайомі люди — так чітко розумілося кожне слово. Я дивлюся на стіни, навколо безліч стін, видимі і невидимі, потрібні і непотрібні. Як це було б чудесно, щоб їх не було, щоб залишалися тільки стіни будівель, стіни, що захищають не від людей, а від негоди, як це прекрасно було б жити в скляних прозорих будинках: хай дивляться, хай дивляться всі, я нічого не ховаю, тоді не треба безглуздих табличок: «Дітям до шістнадцяти років...». Але, ні. Це однобоко і не зовсім розумно. Але як добре розумілися Катині слова! Спори́дненість душ і неспори́дненість душ. Люди сваряться, і кожен правий. Це дуже цікаво, це надзвичайно складно...

Не співайте мені сеї пісні,

Не вражайте серденька мого...

Я сів у тролейбус, дома застав Володю, він сидів і читав книжку.

— Ну, як любов? — спитав він.

— Добре, — відповів я.

— Хороша дівчина, — сказав Володя.

— Так, — відповів я.

— Щось сентиментальний я сьогодні. Думав, що канікулам скоро кінець. Тобі легше.

Я засміявся. Потягнув його на вулицю. Такий розкішний сьогодні вечір. Широкий і теплий. Зі сміхом пробігли дівчата.

— Чого ви сумуєте, хлопці? — крикнула одна.

Вони ще гучніше зареготали і зникли за рогом.

Ми подивилися один на одного й посміхнулись.

ЖОВТЕНЬ, МІСЯЦЬ, САД...

Я перейшов вулицю, зайшов у магазин, взяв булочку і, жуучи її, став дивитися, як метушаться люди. Сьогодні у мене особливий настрій. Хотілося трохи позбутися звичайних клопотів, хотілося відчути життя з іншого боку, трохи новішого, і, може, тому в даний момент кращого.

Я перейшов через сад і, сівши на лаві, став дивитися на пожовклі дерева. Всі ми трохи ліричні, і я відчув якусь теплу хвилю в грудях, вона підіймала і захоплювала.

Старі на лавках грали в доміно і шахи. Вони грають так цілий рік, і, може, цим хочуть ствердити факт, що вони вже віджили, що вони вже виходять з життя. Втім, я не знаю, що вони думають, мені, двадцятип'ятирічному, важко заглядати їм у душу...

А осінь жила. Жила, і її неспокій вливався в мене. Я підвівся з лави і, перейшовши вулицю, хотів іти додому. Я не люблю копирсатись у настроях, я люблю чимсь займатися, щось видумувати. Але була осінь. Був жовтень місяць, і сад був засипаний листям.

Таня виходила з двору.

— На побачення?

— Яке там побачення? Ти ж знаєш, що я вільна.

— А до мене тебе ніхто не ревнує?

— Хто його зна.

— Що ти хотіла б зараз? Хотіла б кудись піти і говорити про найбезконфліктніші речі?

— Можливо. Підемо в сад?

Я взяв її під руку, і ми ввійшли в сад.

Таня була моїм другом. Ми бігали з нею в парі, ми сиділи за однією партою, аж доки стали дорослими. А потім Таня стала ходити до хлопців, а я до дівчат. А коли я пішов в армію, ми трохи листувались. У неї була велика любов, яка кінчилась, як і всі «великі любови», поразкою.

Я дивився на гарних дівчат, вона дивилася на гарних хлопців, і на цьому все поки що кінчалося...

Ми ввійшли в гущавину і сіли на лаву. Терпко пахнуло листям. Місяць і далекі ліхтарі робили кольори приглушено жовтими. Ми занурювались у цю жовтавість, ми слухали звуки і відчували запахи. Йй-богу, це було добре. А потім я подивився на Таню. Вона зморщила перенісся і щось думала. Я взяв її руку і відчув тонке дівоче тепло. Мені стало на мить душно. Я відчув дівчину, і, як не дивно, відчув її в Тані, в тій, яку я за дівчину і не вважав, з якою я поведився абсолютно по-хлопчачому.

— Галка, говорячи про тебе, багатозначно глянула на мене, — сказала повільно Таня. — А Юлька вважає нас «законною парою».

Я засміявся і, схопившись з лави, потягнув її в глибину саду. Мені стало надзвичайно весело. Я брав в оберемки жовте сухе листя і висипав його на Таню. Вона тікала, вона голосно сміялася, і ми забули про все. А потім, коли ми статечно йшли садом, я подумав, що, може, це я підставив замість Тані свій неіснуючий ідеал, що, може, я граюсь сьогодні в закоханого. Врешті, може, це все згадка, згадка «великої» любови, після якої ліньки шукати нову.

Стало сумно і весело водночас. Я знову взяв Таню під руку, ми про щось говорили, а я відчував, що мені все це подобається: і сад, і багатозначні погляди сусідок у наш бік, коли ми проходимо по двору, і те, що все це даремно

А потім ми знову сиділи, і закохані пари вважали нас своїми, а потім ми знову ходили, і гра дедалі більше захоплювала мене. Було надзвичайно добре. А коли ми виходили з саду, коли ми проходили повз старих, які продовжували грати в доміно і шахи, я подумав, що коли зайти дуже далеко, то я — чого доброго — ще закохаюсь. Але мені стало смішно, і я знову згадав, що сусіди дивляться на нас розуміюче, що сусіди нас надзвичайно тонко розуміють. І я відчув, що цього не буде, бо коли б це сталося, я втратив би останню ниточку, яка зв'язувала б мене з юністю, з усім тим, що не варто і не хочеться губити і що губиться обов'язково.

Ми попрощались біля її під'їзду. Ми глянули одне одному в вічі і усміхнулись. Я міцно потис її руку.

— Здрастуйте, — багатозначно кивнула в наш бік Галка.

Я знову подивився на Таню, і ми раптом голосно засміялись...

... Я сьогодні все згадала. І ту осінь, коли він мені говорив найкращі слова, і ту весну, коли він мені нічого не говорив..

До матері прийшла сусідка і вони розвели безнадійну розмову про фасони. Я підвелася з крісла і, одягнувши пальто, вийшла. Врешті, фасони цікавили, як кожную порядну дівчину, і мене, але сьогодні був особливий настрій, сьогодні не хотілося фасонів, хоч я й була записана на курси крою та шиття. По дорозі мене здибала Галка і почала про щось швидко, захлинаючись, тараторити. Вона згадала свого Вітьку, згадала, що він запропонував їй одружитись. А потім вона згадала Петра і розуміюче глянула на мене. Мені стало трохи неприємно. З Петром ми дружили, дружили ще з дитинства, але «чогось такого» в нас не було. Я попрощалася з Галкою, сказавши, що поспішаю, і вийшла з двору. Неприємне почуття не проходило. Напроти нашого будинку жовто палав у сутінках сад. «Там чудово», — подумала я і побачила Петра. Він переходив вулицю з якимось байдужим виразом. Плац був застібнутий на один гузик, і то не на той, що треба. Коли ми зустрілися і говорили, я помітила Юльку, яка вважала мене своєю подругою і була твердо переконана, що ми з Петром «законна пара». Я їй не заперечувала, і вона багатозначно хитала головою, коли бачила нас разом.

Ось і зараз вона тонко усміхнулась, і мені знову стало неприємно. А потім Петро взяв мене під руку, і ми пішли в сад. Тут ми бігали ще дітьми. Потім стали дорослими, і в кожного стало багато свого. Він мав дівчину, в нього щось там з нею не вийшло, а потім пішов в армію і мені інколи писав. Тоді я ходила з Борисом. Борис якось прочитав його лист і пильно на мене подивився. Я пояснила йому, але він не зрозумів. Правда, тоді він говорив мені найкращі слова, але я відчувала, що він ревнує мене до Петра. Це було смішно і боляче. Я дивувалася, як це можна. Невже взаємини хлопця з дівчиною повинні впіратися в одне. Звичайно, все це звучить дуже по-дитячому, але так не хочеться, щоб зникало це дитяче, ця безпосередність і дружність...

Сад був сьогодні чудовим. Кольори в сутінках набирали дивної м'якості, листя пахло, десь в глибині чувся розмірений шелест... Петро взяв мою руку. А потім я сказала йому про Галку і Юльку. Про те, що вони дивляться на нас багатозначно. Він став сміятись і потяг мене в темряву. Він набирив обмеремки листя і обсипав мене. І я раптом розвеселилась. Борис був дуже високим. А тоді було багато-багато листя. Він брав його оберемками і обсипав мене. Він був великий, незграбний і дуже смішно сміявся...

А потім я подумала, що вважала Петра Борисом, і мені стало трохи страшно. Я не була впевнена, що Петро може зберегти нашу дитячу платонічність, але мені дуже вже не хотілося, щоб ця дитячість зникала. Я подивилася на Петра. Його очі були ясними, і в них не світилось нічого «іншого». Я трохи заспокоїлась, але тривога не проходила. В саду було багато закоханих. Вони не звертали на нас жодної уваги. І це ще більше мене заспокоювало.

— Може, підемо вже? — спитала я і знову подивилася на Петра. Він сприйняв це за звичайне. Ми вийшли з саду. Старі на виході грали в доміно і шахи. Вони грають тут щодня. Внучки їм приносять їжу, і тільки пізно ввечері вони повертаються додому. Може, вони бояться самотності, а, може, між молодими їм бути не зовсім приємно. Бо це нагадує їм... Врешті, хто його знає, як там у них. Ми прощалися біля мого під'їзду. Я подивилася на Петра і раптом побачила, що він дивиться на мене тим же очікувальним поглядом. Я усміхнулася, і він раптом дивно зрадів. Невже ми думали про одне? Я із задоволенням відповіла на його потиск.

Мимо проходила Галка. Вона багатозначно до нас привіталася, хоч бачила сьогодні обох.

У ДОЦОВОМУ ПРИСМЕРКУ

Образок

Проїхала, глухо виючи мотором, машина. Вона лишила за собою глибоку колію, яка запливала брудною водою. Вода плюскала, і болото цмокало своїми чорними губами.

Неля притулилася до шибки і уважно дивилася... Дощ навкісними струменями клював землю. А весь краєвид заховався за вогким серпанком. Неля поморщилась і повернулась до брата. Той розвішував свій мокрий одяг. Дивний настрій огорнув Нелю. Це було схоже на музику. Її ніхто не написав, цю музику, але вона жила в душі. Це був наплив світлих потічків, потім у ці світлі потічки вливались сірі потічки, вони виростали в м'яку і вологу мінорність; тоді з'явилося чор-

не, росла трагічність, яка гриміла над головою безнадійною монументальністю, а тоді знову з'являлись світлі потічки, які повільно роз'їдали чорне.

— Нелько, — сказав барт, — ти хочеш вийти заміж?

Неля подивилася на нього. Він навмисне говорив неслухняно, він був далеко від вікна і не чув музики:

— Ти дивна дівчина, Нелько. Ти віриш у поезію, якої вже давно нема.

Його голос був дуже-дуже далеким. І Неля не чула його.

— Люди завжди є люди, — сказала вона.

— Люди завжди змінюються.

— Мені сьогодні не хочеться сперечатися, — сказала Неля.

Сутінь поглинала кімнату, сутінь ховала брата. Неля не бачила його, вона знову притулилася до вікна.

— Уявляю твого чоловіка, — буркотів ліниво брат. — Він товстий і з лисиною. Він — інтелігенція, бо ти шукаєш чогось незвичайного. Спочатку говорить дуже красиво, а потім, як це звичайно буває, втомлюється.

— Колю, — повернулася до нього Неля. — А цей дощ створює цікавий настрій. Хочеш, підемо?

— Ти думаєш, я маю бажання намокнути ще більше?

— Мама довго нема, — сказала Неля.

— Я теж її чекаю...

Він вийшов з свого кутка. Підійшов до вікна і став за сестриною спиною. Уважно вслухався в дощ. Туди все більше наливалось чорного. І музика набирала трагедійности.

— Мама довго нема, — повторила Неля.

Кіт зіскочив з лежанки, підбіг до Нелі і потерся об її ногу.

— Може, ввімкнути електрику?

— Не треба. Так більше відчувається.

— Це щось нагадує, правда?

Микола осягав чорні звуки.

— Треба піти назустріч мамі, — сказала Неля.

Але йти не треба було. Мати стукнула сінешніми дверима і зайшла в хату.

— Чому ви не світите світла?

— Не хочеться, — сказала Неля.

Мати стояла серед кімнати, не роздягаючись.

— Сьогодні надзвичайний вечір, — сказала вона. — Він мені багато нагадав. Він мені нагадав мою молодість.

— То була війна?

— Тоді багато зламалося.

Неля підійшла і обняла матір:

— Може, не треба вголос? — промовила тихо.

— Мабуть, не треба, — згодилась мати, — можна відчувати, не згадуючи.

Вони сиділи в кімнаті. Всі трое, трое різних і водночас однакових. А за вікном ішов дощ, за вікном плелася ніким не написана музика. Вони розуміли її і мовчали. І це мовчання було теж частиною цієї музики, частиною згадок і переживань. І це мовчання говорило про четвертого, який міг би бути тут і якого не було.

Надворі знову проїхала, глухо виючи мотором, машина. Вона вдарила світлом у вікна і освітила три обличчя, які заціпеніли в густім сутіні.

Все гущіше і різкіше наростала чорна музика. І десь глибоко в ній вгадувалися срібні потічки, які повільно роз'їдали чорне.

НОВА КНИГА

У бібліотеці «Сучасности» вийшла з друку і поступила в продаж нова книга:

ПОЕТИ ЧУМАЦЬКОГО ШЛЯХУ

Нова поезіяна Україні

Вибір із віршів Ліни Костенко, Миколи Вінграновського, Віталія Коротича, Івана Драча та Євгена Гуцала.

Вступна стаття і біографічні нотатки Богдана Кравцева.

Книжка містить вибір найкращого, що є сьогодні в поезії УРСР.

Характеризуючи молодих поетів, Б. Кравців пише у вступній статті:

«У своєму намаганні вивести українську поезію на нові шляхи і вирватися з завороженого кола колгоспно-виробничої та партійної тематики молоді поети широко використовують не тільки багаті засоби української пісенності і кращі традиції досьогочасної української поезії, але й надбання і здобутки сучасної західної поезії...»

Ціна одного примірника 4 нім. марки, 1 дол. в Америці або рівновартість в інших країнах.

Замовлення приймає видавництво «Сучасна Україна».

**ОСИП ДАНКО: СУЧАСНИЙ СТАН
УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ
ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ДИСЦИПЛІН**

(З конференції УВАН в Нью-Йорку, 1962)

9 червня 1962 відбулася в приміщеннях Української Вільної Академії Наук у Нью-Йорку конференція українських істориків і дослідників суспільно-політичних наук середнього й молодшого покоління. Конференцію скликала з доручення історичної секції УВАН ініціативна група під керівництвом Івана Лисяка-Рудницького. Завдання конференції: 1) огляд сучасного стану української історичної науки та суспільно-політичних дисциплін як в УРСР, так і на еміграції; 2) обговорення актуальних практичних проблем і завдань українських істориків і дослідників суспільних наук та наміщення можливостей і засобів для здійснення цих завдань. Відповідно до поданих завдань програма конференції складалася з двох частин.

Конференцію відкрив проф. Олександр Оглоблин, голова Історичної секції УВАН, вітаючи почин ініціативної групи і учасників конференції та згадуючи зокрема пок. проф. Михайла Ветухова, президента УВАН, як також істориків, що померли в останні роки.

Першою, науковою, частиною конференції керував голова ініціативної групи Іван Лисяк-Рудницький. Він з'ясував мету конференції та подав причини, чому скликано спільну конференцію істориків та дослідників суспільно-політичних наук. За спільну конференцію промовляв у першу чергу факт методичної спорідненості історіографії та суспільних наук: подруге, стан українських наукових кадрів на еміграції не промовляє за таку далекосяжну «департаменталізацію», яку ми бачимо в американських високих школах і наукових установах.

Вибір загальної теми наукової частини конференції — дослідження сучасного стану історичної та інших суспільних наук — зумовлений тією жахливою ситуацією, яку створив на Україні погром, що його вчинив Сталін з своїми комісарами на Україні в 30-их роках, коли знищено було ціле покоління українських істориків, припинено досліди в різних ділянках знання, а в історичних і суспільно-політичних зокрема, коли знищено не тільки велику кількість матеріялу вже в друку чи готового до друку, але й багато важливих наукових джерел і документів, припинено зв'язок і співпрацю українських вчених в УРСР та на Заході і відгороджено Україну взагалі

від науки Заходу. Цей стан повної руїни тривав приблизно до 1954 року, бо навіть після другої світової війни аж до 1954 року українська історіографія могла розвиватися тільки на еміграції, хоч спустошення, зроблене на Україні, негативно відбилося й на еміграції, оскільки вона втратила не тільки зв'язок з історичною наукою на Україні, але й спільну базу та ідейну основу, яка між ними існувала, доки науково діяльний був і був між живими проф. М. Грушевський. Звідси отже виникла потреба зробити огляд стану історичної та суспільно-політичних наук, починаючи приблизно від 1954 року.

Учасники конференції вислухали і обговорили в дискусії такі доповіді.

Олександр Домбровський: Рання історія України в навітленні радянської історичної науки. Доповідач ствердив, що більша активність на полі дослідів проблем античної історії, а в тому числі й античного минулого північного Причорномор'я, тобто античної України, в радянській історичній науці наступила властиво за кілька років перед другою світовою війною — 1937 року, коли появилось перше число наукового квартальника «Вестник древней истории». До того часу в СРСР не було спеціального наукового періодика, що інформував би систематично про осяги радянської історичної науки на відтинку античності. Одним з питань, що йому радянські вчені відповідно до директив Сталіна присвячували багато місця, є теза про автохтонізм слов'ян на території між Вислою і Дніпром, а також доказам за допомогою археологічних і історичних аргументів спільности етногенетичного процесу східнього слов'янства, тобто українського, білоруського і російського народів, при кожночасному підкреслюванні примату останнього. Друга проблема, якій радянські вчені присвячують головну увагу в дослідях над античною історією, — це проблема античного рабства. Вони твердять, за марксистським вченням, що господарство античної епохи базувалося на рабовласницькій системі. Подібно дуже важливу сторінку дослідів радянської історичної науки займає історія революції рабів в античному світі та актуалізація її згідно з вимогами сьогоднішньої ідеологічної й політичної настанови партії. Впливи панівної в свій час школи М. Н. Покровського, що змушувала вчених досліджувати минуле з точки погляду сучасної радянської дійсности і інтерпретувати історичне минуле відповідно до потреб системи, знаходить тут своє продовження, зокрема коли мова йде про праці синтетичного характеру. Коли ж мова про монографічні праці, обмежені вузькими, специфічними темами, то тут тенденції історичного матеріалізму, потреби дня та так зв. «цінні узагальнення» менше помітні. Тому досліди з нумізматики, епіграфіки й ін. допоміжних дисциплін, у пляні яких проведено численні розкопи й досліди на місцях, є часто цінними працями, що помагають у встановленні правильнішої періодизації, уточнюють топографічні дані, вносять неві-

домі дотепер елементи в дослідях античної історії північного Причорномор'я. Зокрема в численних розкопках на місцях нагромаджено багатий матеріал про Ольвію, Понтікапей, Херсонес, Горгіппію та ін.

Ярослав З. Пеленський: Розвиток історичної науки в УРСР після ХХ з'їзду КПРС. Стан української історичної науки перед ХХ з'їздом КПРС був більш ніж незадовільний, коли не хто інший, як Анастас І. Мікоян висловив з трибуни цього ж з'їзду побажання, «що знайдуться українські історики, які напишуть історію української соціалістичної держави краще від деяких московських, які за цю справу взялися, але яким, можливо, і не треба було за це братися...» Оцей виступ Мікояна відкрив можливості для критики методології в писанні історії за часів Сталіна, а в дальшому уможливив деякі своєрідні розвиткові тенденції в історичній науці в УРСР. Можливі стали такі ствердження В. Стрельського і У. Полякова, як от: «Частина архівів була недоступна для істориків, багато документів з різних причин ігнорувалися...» («Комуніст України», 1957, ч. 3) або Ф. Є. Лося про те, що «за останній час майже зовсім припинилася дослідницька робота в галузі допоміжних історичних дисциплін», а також про те, що вивчення цих дисциплін є «в повному занепаді» («Розвиток науки в Українській РСР за 40 років»). На професійних конференціях і нарадах висунуено проекти збільшити число співробітників Інституту історії АН УРСР, перевезти на Україну архівні фонди з Москви й Ленінграду, які безпосередньо стосуються України, домогтися систематичних відряджень за кордон, виготовити описи документів з історії України в усіх закордонних архівах навіть капіталістичних країн, видати 12-14 томову історію українського народу, новий журнал і т. д. (Проте хоч від висунення цих вимог минає вже п'ятий рік, із згаданих тут вимог ні одної не зреалізовано).

Подajući огляд публікацій розгляданого періоду, доповідач зупинився наперед на періодичних і серійних виданнях, а зокрема на «Українському історичному журналі». Після ліквідації в 1933 році журналу «Україна», редагованого М. С. Грушевським, на Україні до появи «УІЖ» не появлявся жодний історичний періодик. Найважливішими й найкращими в «УІЖ» є відділи «Огляди джерел та літератури», «Критика та бібліографія», «Хроніка» і «Листи до редакції». Найгіршими є основний відділ — «Статті». Невідрадний стан журналу в останні часи ще погіршився. Не згадуючи тут дальших серійних видань та цілої черги книжкових публікацій, подамо тільки загальні твердження доповідача. Коли рання історія і період аж до часів козаччини слабо представлені в дослідях українських істориків, то українська політична та інтелектуальна історія 19 століття залишається однією з найбільш занедбаних ділянок української радянської історіографії. За винятком „революційних демократів» — Шевченка, Лесі Українки та І. Франка, українська інтелектуальна історія залишиться ще на довгий час цілковито порожнім полем». Історія козаччи-

ни, за згодою партії, притягає в більшій мірі увагу українських радянських істориків, і про цей період появилися, щоправда з даниною унапрямлнюючій позиції партії, цінні праці, оперті на неопублікованих джерелах. Проте і в найкращих з-поміж цих праць, як от В. О. Голобуцького «Чорноморське козацтво», «Запорізька Січ в останні роки свого існування 1734-1775» чи в праці Катерини І. Стецюк «Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50-70-их роках XVII ст.», їхні автори мусять поповнювати певні насильства над фактами чи повторювати історичні вигадки або легенди, знаючи, що це вигадки. Такою легендою є, для прикладу, твердження Голобуцького про те, що агент Мазепи вбив Петрика в 1695 році, хоч Петрик пережив Мазепу і помер своєю смертю. Подібна ситуація з промовчанням від Стецюк битви під Конотопом, яка обов'язково повинна була бути згадана в її праці. Як доповідач відзначив, навіть в російській імперіальній школі минулого стол. не було прийнято промовчувати цю битву. В кінцевому висновку автор ствердив, що КПРС вправляє і далі делекосяжний ідеологічний контроль над українською історичною наукою і встряєє кожночасно, щоб ліквідувати дійсні чи видумані ухили. Українські історики в УРСР мусять засадничо притримуватися інтерпретації української історії, виложеної в перекладавських тезах («Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією, 1654-1954»). Своєрідна відлига після XX з'їзду партії відкрила певні можливості для дослідів, які були неможливі за перше повенне десятиріччя. Якість української наукової продукції залишається в більшості випадків обскурною і тільки поодинокі праці досягають рівня міжнародної науки. Треба ствердити, що рівень української радянської історіографії є багато нижчий від рівня російської науки в СРСР (Рибаков, Черепнін, Лур'є).

Всеволод Голубничий: Стан дослідів над економічною історією та історією економічної думки в УРСР. Коли стан дослідів над економічною історією в УРСР є сьогодні незадовільний, то причиною цього не є «відмирання» зацікавлення українців своєю історією, а радше ті страшні втрати, що їх понесли українські історики в добу сталінського терору — фізичного і морального. З згаданого доповідачем числа 44 істориків, що в кінці 20-их років активно досліджували економічну історію України, залишилися в УРСР і могли ще бути діяльними останніх 15-20 років, залишилися живими тільки 12. З студентів і співробітників М. С. Грушевського пережили добу терору тільки Микола Ткаченко і Олекса Баранович. Останній недавно помер, але ще встиг опублікувати монографію («Україна накануне освободительной войны середины XVII в. Социально-экономические предпосылки войны», Москва, АН СССР, 1959), яка є чи не найбільшим досягненням української радянської економічної історіографії, що стосується доби Хмельниччини. З харківської «соціально-економічної школи»

Д. Багалія активними ще є тільки четверо: Антін Козаченко, Кость Гуслиций, Віктор Романовський та І. Бойко. Останній активізується більш по партійній лінії, а вся його активність полягає тільки на критикуванні інших істориків. З одеської «інституційної школи» М. Слабченка в УРСР не залишилося нікого. Так само з київської «народно-господарської» школи, методично єдиної у нас справжньої економічної історичної «школи» К. Воблого немає нікого. З «націонал-марксистської», як її охрестили російські шовіністи, школи М. Яворського сьогодні залишилися живими й діють, повернувшись з заслання, тільки двоє: Михайло Рубач і В. Сухино-Хоменко. З інших видатних «двадцятироківців» доповідач згадав Павла Федоренка та академіка Івана П. Крип'якевича. Коли мова про діючі сьогодні в УРСР кадри істориків, яких налічується понад 250, то треба мати на увазі, що тільки приблизно третина з них є економічними істориками і в додатку це в переважній більшості покоління молодих істориків, які ще себе не утвердили. Якщо не відновиться терор, то можна сподіватися, що через 10-15 років в УРСР буде поважна група фахових істориків нового покоління.

Якщо говорити про публікації з економічної історії України, то, згідно з доповідачем, цільного стандартного підручника чи кількатомової праці, що охоплювала б економічну історію України всіх періодів, ще й досі немає. Дотепер неперевершеними — хоч з погляду сучасних вимог і модерної методології застарілими — залишаються праці Михайла Слабченка, що в 5 томах охоплює економічну історію України від Хмельниччини до ХХ ст. З новіших праць, що частинно виповнює прогалину, доповідач згадав 3-томову працю українського історика економіки Петра І. Ляценка (1876-1955) «Історія народного господарства СРСР» (Київ, Держполітвидав, 1951-56), що вийшла також російською мовою і була перекладена на англійську і кілька інших мов. Хоч ця праця присвячена СРСР в цілому, у ній є послідовні розділи, які разом становлять цільний нарис економічної історії України від найдавніших часів до 1950 року.

З окремих періодів історії України на сьогодні досить добре опрацьованими можна вважати лише період Хмельниччини й Гетьманщини, історію феодалної промисловости й торгівлі, господарство феодалних міст XV-XVII вв., панських та поміщицьких маєтків до реформи 1861 року та селянських рухів пізніших часів. Також нові археологічні дослідження останніх років вносять чимало матеріалу для висвітлення економічного розвитку раннього періоду. Зате великою прогалиною в економічній історії є цілий період від Київської Русі до Хмельниччини. Також слабо розробленою залишається історія капіталізму та імперіялізму.

Коли мова про дослідження історії економічної думки на Україні сьогодні, то концентрація є покищо на найменш важливому. Сту-

діюють економічні погляди І. Франка, П. Грабовського, М. Коцюбинського, Т. Шевченка, а справжніх економістів не студіюють.

Доповідач додав, що, поминаючи дрібні, брошурні публікації, за останніх 10 років в СРСР було видано 316 назв більш-менш поважних розміром і змістом книжок, що стосуються економічної історії України. З того числа в УРСР вийшло 184 книжки, а 132 поза нею, головне в Москві. З цих книжок, однак, з чисто економічною і безпосередньо українською тематикою в УРСР було видано 68, а поза нею 52. Решта — це книжки з соціально-політичною чи історичною тематикою. Отже навіть з кількісного боку, а не тільки з якісного, стан видавництва історично-економічних публікацій в УРСР не можна вважати задовільним. Доповідач подав для прикладу, що за той самий час у трьох закавказьких республіках — Грузії, Вірменії й Азербайджані — було видано 109 історичних праць з суто економічною тематикою (проти 68 в УРСР).

В бігу своєї доповіді В. Голубничий подав огляд важливіших праць, що відносяться до окремих періодів чи аспектів його теми. Він вказав також на багато специфічних проблем і обставин, в яких радянським дослідникам доводиться працювати. Одною з таких проблем є обмеження свободи дослідів, що проявляється головне в двох формах. Поперше, це нав'язання науковим робітникам наперед ustalених і зобов'язуючих концепцій і інтерпретацій, а подруге, це новий засіб контролю над працею українських вчених шляхом періодично скликуваних так зв. «координаційних нарад» інститутів республіканських Академій Наук у відповідних інститутах АН СРСР. Доповідач відзначив, що такого організаційного контролю й цензури над наукою на Україні не існувало й за Сталінових часів. До дальших проблем належать такі, як застарілість вживаної в дослідях методології, відсутність історії економічної статистики, статистичної аналізи, відсутність кількісної і порівняльної методології. Інше питання — це використання архівних матеріалів, що в останній час, на щастя, дозволено українським історикам при дотриманні зобов'язуючих директив. Зате коли й допущено українських істориків до архівів УРСР чи СРСР, то закордонні архіви, зокрема архівні матеріали Заходу, їм і не відомі, і не доступні. Тому доповідач вважає, що архіви Відня, Берліну, Стокгольму, Лондону, Парижу і т. д., де лежить велика кількість важливих і ще досі не опублікованих і не використаних джерел, повинні бути досліджені українськими дослідниками на заході, яким не доступні архівні матеріали на Україні. Дослідження матеріалів, хоч би архівів французьких та бельгійських компаній, що мали свої підприємства на Україні в кінці XIX й на початку XX століть, звіти в фінансовій пресі про стан кон'юнктури на Україні тощо могли б бути корисним вкладом в дослідження економічної історії України.

Василь Маркусь: Стан дослідів над новітньою історією та суспільно-політичними науками в УРСР і на еміграції. Оскільки на Україні й на еміграції ще не устійнилися й не стали інституціоналізованими політичні науки за західнім зразком (політікал саенс), доповідач включив у свою тему розгляд таких ділянок суспільно-політичних наук: 1) пореволюційна історія, зокрема політична; 2) теорія держави і права; 3) вивчення радянського суспільства і комуністичного будівництва; 4) державні інституції і право; 5) міжнародні взаємини і міжнародне право; 6) суспільно-політичні і правні доктрини та їх історія. За цією схемою доповідач подав стислий огляд і характеристику праць і дослідів, проведених за останніх 10 років. Він відзначив, що радянська наука взагалі, а суспільно-політичні її ділянки зокрема, зв'язані у своїх дослідях і видавничих плянах з актуальними завданнями партії й відповідними ювілеями, актуалізованими історичними подіями чи новими перед і поз'їздовими кампаніями і т. п.; вони і є під найтіснішим контролем КПРС.

Подаючи огляд опублікованих праць з новітньої історії, що займає основну увагу радянських авторів, подаючи при тому їхню кількість та тематичний розподіл, доповідач ствердив, що радянські історики дотепер нездатні написати історію революції на Україні, нехай і марксистську і проросійську, але ж таки хоч трохи історію. Історія другої світової війни також не написана радянськими істориками і, мабуть, скоро не буде написана. Партії треба історії, яка дивиться на минуле не таке, яким воно було, а таке, яким воно повинно було б бути в розумінні партії сьогодні. Написані ж на ці й інші теми книги, є радше мобілізуючими звідомленнями, а не історією. Ще найцікавішими з цієї ділянки є деякі публікації джерельних матеріалів і документів, хоч включені в них документи строго селекціоновані і підібрані тенденційно.

Коли мова про теорію держави і права, то нею на Україні не займаються. Підручник С. Назаренка та дві праці П. Недбайла в цій ділянці є властиво тільки популяризацією поглядів устійнених в Інституті права АН СРСР. А вже цілком немає праць, ба навіть самої науки соціології на Україні. Мабуть, найкраще стоїть на Україні ділянка державного права радянського періоду. Починаючи приблизно від 1956 року, з цієї ділянки появилися монографічні праці Б. Бабія, А. Таранова, Л. Потарикиної, В. Бражникова, Д. Яковенка та ін. У 1961 році появилася систематизований виклад історії держави і права УРСР «Історія держави і права Української РСР (1917-1960)». Журнал «Радянське право» є єдиним правничим періодиком в УРСР. Він не містить історично-правних статей навіть з радянського періоду, а є органом чинного радянського права. Проте в цих його межах він, як на радянські умови, порівняно добрий. Появилася за останні роки також кілька робіт з історії земельного, житло-

вого і карного права. Солідно виглядає між ними монографія П. Михайленка у двох томах «Нариси з історії кримінального права Української РСР (1959). Згідно з доповідачем, досліді з історії держави і права дорадянського періоду стоять гірше, ніж загальна українська історія цих періодів.

У ділянці міжнародного права появляється релятивно мало праць. Відомим українським міжнародним правником є академік В. Корецький, але він уже давно виконує дипломатично-репрезентаційні функції, а тепер є одним з суддів Міжнародного трибуналу в Газі від СРСР і мало пише. Поза УРСР працює кілька українців правників-міжнародників, в тому числі добрий правник проф. В. І. Лісовський, який між іншими його працями опублікував у Москві студію про міжнародні договори Хмельницького. З молодших дослідників міжнародного права в УРСР працюють М. Костаренко та Н. Ульянова. З історії зовнішніх взаємин появилася кілька публікацій, між ними праці Р. Симоненка, Є. М. Скляренка, П. Удовиченка. Найпомітніша в цій ділянці є праця п. н. «Українська РСР в міжнародних взаєминах» (Київ, АН УРСР, 1959).

Якщо мова про стан дослідів політичної і правової думки, то поза працями Г. Гребінського: «Передова суспільна думка в Галичині» та С. Макогона «Політична думка на Україні в першій половині 19 ст.», радянські вчені не бачать політичної думки в українському минулому поза Т. Шевченком, Франком, Л. Українкою, Грабовським і Мирним та ще, може, Подолинським і Павликом.

В дальшій частині доповідач обговорив стан дослідів суспільно-політичних наук на еміграції. Тому що більшості зацікавлених читачів легше мати уяву про праці, опубліковані на еміграції з цих ділянок, ми обмежимось тут загальним твердженням доповідача та вказаними ним прогалинами і наміченими темами, які чекають опрацювання. Доповідач вважає, що оскільки з новітньої історії України, зокрема з політичної історії УРСР, написано українськими і неукраїнськими авторами на Заході понад 30 праць, головне дисертацій, то новітня історія України потрактована задовільно, і тому історики і політичні науковці повинні звернути увагу на інші проблеми українського сучасного й минулого. Зокрема відчувається потреба на високоартісні монографічні праці про окремих політичних діячів та праці з історії політичних ідей та партій. Зanedбана, за кількома винятками, публікація джерельних матеріалів і документів. Сьогодні ми не маємо нічого в стилі перерваних публікацій Христюка і Доценка після першої світової війни. Є місце на нові синтетичні праці про право і устрій Київської держави, Козацької держави, дипломатичної історії Козацької держави, наукові праці про окремі національні меншини України. Історія української журналістики, соціологічні досліді українського народу й еміграції — майже непорушений ґрунт. А втім українські дослідники не потребують і не повинні

обмежуватися самою тільки українською тематикою. Для того, щоб українські праці даного дослідника, зокрема, якщо він працює в неукраїнській академічній установі, набрали ваги, поруч повинні стояти в його бібліографії і студії із позаукраїнських питань.

В спробі порівняння стану дослідів на Україні з дослідями на еміграції доповідач вказав на деяку подібність стану розглянутих наук в УРСР і на еміграції. Як в українських радянських працях домінує історично-політична тематика, так воно і в нас; як там історія політичних ідей і рухів та соціологічне трактування проблем занедбані, так само воно й тут; як у них виключно теоретичні праці на крайньо низькому рівні, так вони і в нас майже неіснуючі. Якщо частково українські радянські науковці можуть мати виправдання в існуючих там політично-ідеологічних відносинах, то це ніяк не може бути виправданням у вільному світі.

Константин Варварів: Українська проблема у працях американських дослідників найновішої історії і політичних наук. Ця доповідь була чи не першою взагалі доповіддю в нас на цю цікаву тему. Доповідач вказав передусім на факт, що на українські теми в Америці появилось відносно багато праць. В кожному разі, навіть якщо брати під увагу тільки ті праці, які ми готові класифікувати як добрі, то їх буде значно більше, як, наприклад, всіх праць про Румунію. К. Варварів спробував подати класифікацію всіх опублікованих праць з українською тематикою чи таких, що мають відношення до України, і ствердив, що існує ряд праць американських авторів, написаних солідно і з науковою об'єктивністю. Поруч цієї групи праць, існує категорія книжок, рівень яких не відповідає прийнятому в науковому світі стандартів, і в цій категорії знаходимо праці, які тяжко визначити чи вони проукраїнські, чи антиукраїнські, вони просто слабкі. Прикладом цієї категорії праць може послужити книга В. Е. Д. Аллена. Рівночасно маємо групу праць, авторам яких трудно було б приписати професійну некомпетентність чи непоінформованість, а проте вислід їхньої праці тяжко погодити з науковою об'єктивністю і неупередженістю. Одною з причин цього явища доповідач вважає вплив поглядів викладаних російськими вченими в американських університетах, починаючи від двадцятих років цього століття. Дальшою причиною, яку особливо підкреслено пізніше в дискусії, є централістична настанова американців, що люблять бачити все через Москву й Ленінград. Ця настанова в'яжеться з нахилом американців, зокрема в політичних колах, до інтегрування і творення більших політичних чи економічних комплексів. Характерні в цьому відношенні ставлення і політика Америки супроти України і кавказьких народів безпосередньо після першої світової війни. Відомо, що відношення американців, відповідальних за тогочасну політику, було значно негативніше і штивніше, ніж відношення Франції та Англії, які все ж таки готові були експериментувати і бодай не пе-

редрішувати справ. З цим періодом, зрештою, доповідач добре ознайомлений, оскільки протягом років він вибирав в архівах і бібліотеках Вашингтону весь документальний матеріал до американської політики супроти України в час закінчення війни і після неї. Ще іншим фактором в насвітленні проблем, зв'язаних з Україною, є кожночасне таке чи інше розуміння американцями їхнього національного інтересу.

В загальній дискусії, що відбулася після прочитання всіх доповідей одною з проблем, в якій забрало голос найбільше дискутантів, було питання, піднесене проф. Б. Мартосом про те, що, мовляв, не треба зараз витрачати час і енергію над проблемами, що відносяться до початків історичного буття українського народу, а натомість важливим є зайнятися студіями нашої доби, як, наприклад, висвітленням проблем і ситуації періоду Центральної Ради. Більшість дискутантів погоджувалася радше з проф. М. Чубатим, вказуючи на те, що без дослідження історії попередніх періодів української історії період Центральної Ради залишився б без основи і завис би в порожнечі.

Дальшою частиною програми конференції, присвяченої організаційним справам, керував Леонид Соневицький. Іван Лисяк-Рудницький, реферуючи організаційні й діяльністеві питання, вказав на давно вже нуртуючі ідеї і навіть обговорювані проблеми й представив їх для ширшого обговорення учасників конференції. Поперше, він з'ясував учасникам конференції узгіднений погляд ініціативної групи, що висунена раніше справа творення професійного товариства українських істориків виявляється неактуальною під сучасну пору. Натомість, замість витрати часу й труду на організування такого товариства й метушні довкола нього, кінцевим є обговорити дві важливі справи. Одна з них — це справа висуненої проф. Чубатим і М. Лабунькою організації при Історичній секції УВАН історичного семінару. Потреба такого семінару зумовлена тим, що існує ряд ключових питань української історії, які потребують основного простудіювання, з'ясування, реінтерпретації чи взагалі поставлення проблем по-новому. Деякі з цих питань накидаються, так би мовити, ззовні, в працях російських, західних чи взагалі неукраїнських вчених. Типовим, а рівночасно фундаментальним таким питанням є питання про те, чи Київська Русь була батьківщиною тільки українського народу, чи спільною праатьківщиною трьох східнослов'янських народів. Іншим мотивом, що промовляє за потребу історичного семінару, є факт, що ціла когорта українських істориків молодшого покоління здобула фахову освіту на Заході, і, коли йде мова про виключно українську історію, в неї може виявлятися брак повного ознайомлення з джерелами, брак наукового апарату тощо. Тому цей семінар повинен би бути організований на зразок семінару підвищеного типу (постгреджует семінар), в якому молодші дослідники працювали б за наперед устійненою програмою під керівництвом відомих істориків, фахівців окремих історичних періодів чи комплексів питань. І, врешті, основне завдання конферен-

ції — це обговорити і прийняти рішення щодо давно вже актуальної справи українського наукового періодика. Доповідач представив обговорений ініціативною групою проект такого видання в формі нумерованих збірників, що з них кожен був би присвячений якійсь одній основній темі. Це видання повинно появлятися українською мовою, оскільки існує потреба саме на українськомовне видання, тим більше, що англійською мовою появляються вже від 1951 р. «Анали УВАН». Резюме праць збірників поміщувалися б англійською мовою. Тому що з огляду на фонди немає можливости видавати кварталний чи піврічний журнал, доводиться пропонувати видавати збірники неперіодичні. Щодо характеру збірників, то кожний збірник повинен бути присвячений якійсь одній темі, що надаватиме йому певний профіль і буде, до певної міри, книжкою дещо монографічною за характером. Доповідач назвав теми перших чотирьох з серії збірників, що намічаються, та попросив чотирьох редакторів, щоб вони представили опрацьовані ними проекти збірників. О. Домбровський зreferував опрацьований ним спільно з М. Лабунькою плян збірника, присвяченого ранній і середньовічній історії, В. Голубничий — плян збірника економічної історії й історії української економічної думки, О. Федішин — плян збірника дипломатичної історії України 1917-1920 рр., В. Маркус — плян регіонального збірника, присвяченого історії Закарпаття. Проф. Іван Замша, подаючи свої зауваги, представив фінансові проблеми, зв'язані з виданням збірників. Після цього відбулася дискусія над організаційними справами, в якій з запитами і в дискусії над доповідями та організаційними справами взяли участь: В. Бандера, Тарас Гунчак, Ігор Каменецький, Григорій Костюк, Мирослав Лабунька, Юрій Лавріненко, Роман Легедза, Борис Мартос, Теодор Мацьків, Г. Петриченко, Анна Процик, Леонид Соневицький, Олег Федішин, Левко Чикаленко, Микола Чубатий, Михайло Яворський. У висліді наради справи семінару, збірників та дальшої діяльності ініціативної групи оформлено в постанови й передано на схвалення Президії УВАН.

На завершення Конференції відбулася пленарна наукова конференція УВАН під керівництвом президента УВАН проф. Олександра Архимовича. Доповідь виголосив проф. Олександр Оглоблин на тему: Досягнення і стан української історичної науки на еміграції від 1945 року. На цій доповіді ми не будемо зупинятися, оскільки матеріал доповіді проф. Оглоблин готує до публікації. Крім 50 учасників цілоденної конференції істориків, у пленарній конференції взяло участь багато членів УВАН та численна публіка.

ДАРІЯ РЕБЕТ: ІДЕЇ І ЛЮДИ

(У двадцятиріччя УПА)

Тільки й єсть у нас ворог —
Наше серце.
Благословіть, мамо, шукати зілля,
Шукати зілля на людське божевілля...

(П. Тичина: Вірш «Війна» із збірки
«Соняшні клярнети»)

I

«Українському народу в роки Великої Вітчизняної війни довелося вести боротьбу не тільки проти фашистських загарбників, а й проти їх вірних слуг — українських буржуазних націоналістів, які всіляко намагалися придушити народно-партизанський рух». Оце є один абзац з історичної праці про більшовицьку партизанщину п. я. «Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни», видання Академії Наук УРСР, Інститут історії, Київ, 1957. Автори: В. Клоков, І. Кулик, І. Слінько, відповідальний редактор — В. В. Руднев. У повені різних дат і чисел автори найчастіше посилаються на документи з «Архіву колишньої Комісії з історії Вітчизняної війни АН УРСР», який, за твердженням видавців, передано «в архів Інституту історії партії при ЦК КП України». У передмові до цієї книжки В. Руднев скромно говорить про «першу спробу дати узагальнююче дослідження народної боротьби на Україні в період 1941-1943 рр.» Вже з наведеного на початку «історичного» ствердження відразу видно, про яке «узагальнення» йде мова і з якими тенденціями маємо справу; хоч заразом з цілої цієї праці та й з інших мемуарних, публіцистичних і літературних підсоветських творів, таки ясно виходить, що і в СРСР неможливо схвати і цілком замовчати українську національно-самостійницьку боротьбу в часи другої світової війни, ведену і керовану організованим політичним і збройним підпіллям. Отже в зв'язку з тим (і не тільки стосовно чисто фронтових дій між арміями) тут і там офіційно стверджується, яке велике значення для кремлівського центру мала підпільна більшовицька мережа на Україні і, зокрема, яку ролью у «всенародньому русі» виконали «українські»

партизанські загони під керівництвом ЦК КП України і під особистим безпосереднім наглядом і дорученнями «самого Сталіна».

Один із керівних учасників рейду Ковпака, перед тим режисер київської кіностудії (не відомо, з сентиментальних спонук чи задля «програмового» спрямування, мабуть, «тоже малорос») у своїх цікавих і літературно вдалих «записках-вспоминаннях» каже: «нас часто беспокоил вопрос: туда ли мы бьем, куда надо»... «А теперь вот пойдём по боевому маршруту, который дан нам самим Сталиным. Что же может быть тверже, надежнее!» (П. Вершигора «Люди с чистой совестью», Москва, 1952).

І помаршували з Брянських лісів по Україні, в «українську всенародну війну» Ковпак, Сабуров, Руднев. А нововишколений для партизанського руху рекрут Вершигора, наближаючися до вихідного збірного пункту, до табору Ковпака в соснових лісах півночі, що «напоминал чем-то цыганский табор», «очень обрадовался, увидев пароконные украинские телеги с люшнями», і «в этом, столь отдаленном от днепровских равнин крае почувствовал запах Украины, аромат как бы возрождавшейся из веков Запорожской Сечи».

Не нагадується Вершигорі Запорозька Січ, як він разом з Ковпаком побував потім на Поліссі в більшовицькому т. зв. «партизанському краю», побіч з «повстанською республікою УПА», де часто та несподівано довелось мати сутички з українськими повстанцями і де, на опанованому Українською Повстанською Армією терені, на вільному просторі, в лісі, в полі і в кожній хаті, була відчутною українська всенародна сила. «З усіх сторін України поспішають добровольці, часто пішки по кількадесят миль, щоб вступити в ряди Української Повстанської Армії, як колись їх предки йшли на Січ» (Микола Лебедь, «УПА» ч. I). А втім Вершигорі твердо врзалася в пам'ять річка Случ, бо «за Случью уже хозяйничали», за його словами, «немцы и их наймиты». Тому й зокрема важко довелось ковпаківцям переправлятися через річку і пересуватися в тих околицях, де їх щораз зустрічали заставами, шквалом вогню з захованих кулеметів, де часто падали і пропадали старі досвідчені розвідники, де вони несподівано знаходили неживими своїх товаришів, розісланих у терен з спеціально важливими дорученнями. Це були терени початкових дій УПА, яка постала з збройних відділів, що творилися на Поліссі і Волині від жовтня 1942 року; у грудні того ж року була там зформована перша сотня УПА.

Також у праці «Народна боротьба» стверджується, що на Правобережній Україні (коли повстанський рух поширився на Житомирську, Вінницьку, Київську, Кам'янець-Подільську області) «обстановка для бойових дій партизанських загонів... ускладнюється виступами банд українських буржуазних націоналістів, які допомагали німецько-фашистським загарбникам гнобити український народ. Озброєні банди націоналістів брали участь в обороні залізниць, нападали на невеликі партизанські групи, на розвідників і підричників»...

«Навесні 1943 р. партизанський загін ім. Михайлова під час виконання бойового завдання був оточений численною бандою. Партизани три дні вели нерівний бій; витративши боеприпаси і не виконавши завдання, вони змушені були повернутися на свою базу».

В цьому самому історичному огляді довідуємося далі, що рейд Ковпака з південного Полісся у Станиславівську область влітку 1943 року Н. С. Хруцов назвав «найвизначнішим з усіх рейдів, які здійснювалися партизанами України», бо йшлося про «знищення окупантів та їх прихвоснів — українських буржуазних націоналістів». Тут же радянські історики відзначають, що, крім воєнного значення, **рейд у Прикарпаття «мав і велике політичне значення», бо йшлося про терен, де «народна партизанська боротьба була менше розвинута».**

Отож саме політичні завдання справді росли чимраз більше перед комуністичним підпіллям і більшовицькими партизанами в 1941-43 рр., зрештою на всіх землях України і СРСР. В армії і в заплілі множилися «изменники», «были и яростно ненавидевшие советскую власть». Вершигора у своїх спогадах пише: «Наша задача сводилась к тому, чтобы... во-время спасти заблудившихся в дебрях войны».

І в дебрях Карпат таки дослівно розгубився Ковпак з своїм загоном. Тодішній мінер, поет Платон Воронько, маршуючи рейдом, склав про нього вірш, що партизанською піснею лунав по українських Карпатах:

Он шумел по днепровским равнинам
Там, где Припять и Прут голубой,
Чтобы здесь, на Карпатских вершинах,
Дать последний решительный бой...

Блукаючи «по высоких Карпатских отрогах, там, где Быстрица — злая река», з вершка висоти 1713 м. ген. Руднев ствердив «опасность»: «Отсюда видны все наши промахи и ошибки, вызванные неумением ходить в горах». А Вершигора додає: «С этой высоты мы по-иному увидели Карпатские горы». Та все таки він декларує: «Смысл нашего похода на Карпаты совсем не в том, что мы ляжем костями на этих скалах. Он в том, что мы еще на полтысячи километров дальше на запад пронесли и вселили в сердца народов идею победы правого дела»...

Тому то Ковпакові довелося, як сам він назвав, «в этой Богом проклятой земле» битися не тільки з німецькою армією, але і з відділами українських повстанців, що під первісною назвою в Галичині «Українська Народна Самооборона» були командуванням УПА спільним темпом перекинені в Карпати. У зведеннях партизанів стояло: «пропал без вести комиссар в. части генерал-майор т. Руднев Семен Васильевич», а з звітів і документів визвольного підпілля з літа 1943

року винотовано, що заступник Ковпака Руднев « гине в бою з одним із наших відділів ».

На його честь написав вірш мінер 4-го батальйону П. Воронько:

Він тут стояв стрункий, плечистий,
 Мов з бронзи литий на віки.
 Із гір, по стежці кам'янистій,
 неслась вода на лотоки.
 Немов шукаючи двобою
 Із тим, що в бронзі, на горі
 Стояв і бачив під собою
 Віки у щасті та добрі...

Після остаточного розбиття Ковпака німцями відділи українських повстанців «лишаються вже постійно в Карпатах. Очищують терен з недобитків Ковпака та з насаджених агентів, доповнюються новими силами, закладають табори і проходять правильні вишколи. Карпати (побіч Полісся і Волині — Д. Р.) стають другою стратегічною базою українських збройних сил» (М. Лебедь, «УПА»).

А про своїх рейдуючих товаришів і командирів, ще в початках партизанського маршруту, постановив П. Вершигора написати книжку «Люди с чистой совестью».

II

За двадцять років від свого постановня Українська Повстанська Армія, хоч вона вже пройдений етап, не дочекалася повного, синтетичного історично-об'єктивного опрацювання, не знайшла й відповідного відзеркалення в мистецькій творчості, зокрема в літературних працях, хоч на різних відтинках небуденної дійсности творилися неповторні «сюжети». Тільки в радянській літературі і публіцистиці були і є послідовні намагання весь український визвольний процес, і зокрема його останній збройний етап, змалювати в огидних, відразливих картинах, представити в ґрунтовно фальшивому світлі.

З цього погляду панує, мабуть, ідеальна однастайність на всіх пунктах російсько-більшовицької режисури в трактуванні чи, точніше, поборюванні українських визвольних прямивань, не лише в оперативному відношенні, але передусім в насаджуванні різних фальшивок в уми і серця радянських громадян.

Для цього служать якоюсь мірою, зрештою штампово підібрані, «аргументи» соціальної натури, що при цьому вказують ще зайвий раз і на те, яку ролю, незалежно від економічних плянів, має виконати колективізація на Україні. Для прикладу, П. Вершигора, згадуючи у своїх спогадах ті терени, де впливи українського підпілля бу-

ли слабші, пояснює це явище тим, що нібито коренем підпілля було «кулачество», а воно давно вже було «уничтожено» в тих місцях; «не так легко советского колхозника обмануть баснями про „самостійну Україну”». Так само при з'ясуванні початків українських збройних виступів на Поліссі у «Народній боротьбі» говориться про бандитів, які, «спираючися на куркулів, що тоді ще були в західніх областях України, убивали радянських активістів, нападали із засідок на народних месників».

Наскільки українське визвольне підпілля знаходило підтримку навіть серед найдовше «перевиховуваних» громадян СРСР, власне в гуці народу, — про це найкраще можуть сказати ті, що були учасниками дій на центральних і східних землях України і власне тільки завдяки підтримці народу змогли там утримуватися. Ось свідоцтво підпільника з перебування на центральних і східних землях: «До визвольного руху, що існує в нас, у Галичині, колгоспники ставляться прихильно, співчують йому і прив'язують до нього більшу увагу, чим навіть самі галичани» (з писань П. Полтави, 1949 рік). Або ще одна ілюстрація з безпосередньої практики. Мова йде про «Молоду гвардію», якою так пишеться історія і пропаганда більшовицького підпілля і партизанського руху, в якій, зрештою, серед маси режимних апаратників справді були геройськи віддані, переконані радянські патріоти: «На підставі звітів членів українського визвольного руху на Донбасі Володьки Грінченка і Теодора Лічмана я знав, що на Донбасі діяла мала група колишніх комсомольців, яка називала себе „Молодою гвардією”. Ця група (хоч її члени були націонал-комуністами, які палко ненавиділи і Гітлера, і Сталіна) стояла в постійному контакті з нашим підпіллям і розповсюджувала наші самостійницькі листівки. Молодогвардійці були приятелями Грінченка (Євген Стахів «До дискусії про Олега Кошового», «Сучасна Україна» ч. 3, 1957). І ще одне доповнення: як ніколи досі, у безпосередню підпільну дію, що мала масовий характер, були втягнені широкі кола інтелігенції, хоч саме в той період були найважчі і найбільш небезпечні умови боротьби і будь-яких самостійницьких акцій. М. Лебедь у згаданій книжці пише: «Інтелігенція, поза малими винятками, в цілому солідаризувалася. Були часті випадки, що інтелігент, до якого не було довір'я, приходив сам з жалем, що його поминають». Отож у визвольній боротьбі того часу соціальна солідарність була самозрозумілою, і народ це сприймав природно і конструктивно. Чотовий УПА, що належав до охорони засновного збору Української Головної Визвольної Ради в 1944 році з задоволенням і пошаною згадує: «Моя вояцьке око обсервувало докладно кожного, хто там був... Усі ми раділи, що разом з селянами і робітниками в дні революції йде також наша інтелігенція» («Спомини чотового УПА Островерха», 1944-48).

Переходячи до найсуттєвіших політичних пунктів, треба в першу чергу зупинитися на факті, що УПА боролася на двох головних фрон-

тах, що якраз більшовицька історіографія, публіцистика і практична політика хоче конечно заперечити. Звіти діячів підпілля 40-50 рр. на центр. і сх. землях виявляли, що вже сама собою постава підпільників викликала «загальний подив і симпатії». Отож тим більше в інтересі режимної лінії було і є підважити програмово-політичні основи української визвольної боротьби. Вказуючи на боротьбу УПА проти російсько-советської влади і її ставлеників та плямуючи при цьому українське визвольне підпілля пронімецьким і фашистським тавром, «советская родина» намагається утвердити себе, зокрема в переконаннях підростаючих повоєнних поколінь, в ролі єдиного оборонця і речника інтересів народу в страшному лихолітті воєнних злочинів, які принесла гітлерівська окупація. Докази цього є незчисленні, і всі засоби такої пропаганди збігаються в одній тенденції. Вершигора, що як організатор і начальник розвідників, почав «все більше цікавитися націоналістами», «прослідив», що це були банди, які, проголосивши боротьбу за «самостійну Україну», на весь світ розголосили своє нібито бажання бити німців. Але «немцев они били на словах, в деклараціях, в листовках». Він декларативно запитує, «откуда развелась на чудесных полях Западной Украины эта погань?» Зустрівшись несподівано в полі з українським підпільником та застрілвивши його, він сантиментально жаліє: «Направили тебя фашисты на нас, дали в руки винтовку. Что ж, выбачай... Лежи среди спешущей ржи»... Він зустрічає дядька, що, говорячи про якусь «самостійну Україну», питався його «с горечью и презрением»: «и кто ее выдумал? Не знаете?» А Ковпак у зустрічі з українськими повстанцями, які на його провокаційні питання заявляють, що б'ються за самостійну Україну проти німців і що будуть битися проти червоної армії, декларує тим «хлопчикам» реторично-програмову фразу: «Вот вы сами, своими руками, сколько немцев убили?»

По такій самій лінії пішла видана в той період листівка тодішнього т. зв. уряду УРСР «До населення тимчасово окупованих районів України», підписана головою президії Верховної Ради УРСР М. Гречухою, головою Ради народних комісарів УРСР О. Корнійцем і тодішнім секретарем ЦК КП(б)У Н. Хрущовим. В ній наглядно сплелися, з одного боку, найбільш суттєві показники незалежної, справді для СРСР небезпечної української визвольної політики, з другого боку, рафіновані і ясно цілеспрямовані засоби боротьби кремлівських наганячів, таки на правду схвильованих за долю цілості імперії і влади на Україні. В цьому зверненні «з найвищого щабля» проголошується за ворогів народу «німецько-українських націоналістів, ... запроданців, що прикидаються, начебто й вони борються проти німців ... вдаючи, начебто й вони проти гітлерівців. Вони створюють уже партизанські збройні загони, заманюючи до них людей тим, що ці загони, мовляв, будуть боротися проти німців. Не вірте їм! — До своїх загонів вони втягнули людей, які чесно хотіли боротися з

лютим ворогом народу — гітлеризмом. Таким чином українсько-німецькі націоналісти хотіли послабити наш народ у боротьбі, роз'єднати наші сили, нацькувати брата на брата. Українсько-німецькі націоналісти насправді є спільниками Гітлера. Вони хочуть розірвати братні кровні зв'язки українського народу з російським, вирвати Радянську Україну з сім'ї радянських народів» (цит. за кн. М. Лебедя «УПА»).

III

Здається, що саме на тлі сталінської національної політики і в зударі з діями червоних партизанів та підпільної партійної мережі комуністів, які підкопувалися в народні маси і намагалися з усіх боків підточити саме коріння українських суверенних визвольних принципів, — тим яскравіше виступає програмова далекоюсяжність політичної доцільності і необхідності протинімецької боротьби в 1941-44 роках. А втім сама німецько-гітлерівська окупаційна політика зробила протинімецьку самооборонну боротьбу українського народу самозрозумілою, стихійною і неухильною. Знуцання, терор, грабунок населення, масові насильні вивози і, врешті, відомі пляни знищення української інтелігенції, а далі взагалі українців як нації — усе це не могло не довести до реакції широких кіл, хоч з деяких, таки українських, тимчасово ніби забезпечених позицій, можливо, не було як слід видно цієї історичної конечности і логіки природного спротиву і самооборони. А з другого боку, також і ті, кого обманувала фальшива більшовицька пропаганда, не зуміли в правдивому світлі побачити переповнених німецьких тюрем і концентраційних таборів, катованих гестапом жертв, трупів розстріляних і шибениць, розставлених по різних місцевостях України, де страждали і гинули люди не за російсько-більшовицьку тюрму народів, а за державну суверенність України, за вільне життя людини і рівноправних націй. В радянській пропаганді вияви народної боротьби на протинімецькому відтинку і німецькі акти терору і репресій як правило толкуються як явища всенародної вірности советській вітчизні. Дуже часто, приміром, пишеться про «загони» і «масовість» руху в 1943-44 рр. в таких околицях Галичини, в яких він справді був масовим по боці націоналістичного політичного підпілля і УПА, коли на тому терені працювали їхні оперативні центри в оперті на дуже сильне народне запілля. «В той час, — пише М. Лебедь на підставі звітів, документів і пережитої дійсности, — весь український народ бере участь у боротьбі. З цього погляду таких часів давно вже не було в історії українського народу. Їх можна порівняти хіба тільки до часів Хмельниччини. Немає партій, груп, нейтральних. Чоловіки і жінки, старі і молоді працюють та борються, в міру своїх сил, здібностей та

фахового знання, проти німецького насильства в обороні життя й майна, гідності та національної честі». Власне українське визвольне підпілля з розяснювальним словом і зі зброєю в руках, різними політичними і бойовими акціями бере під охорону населення, перешкоджаючи різними засобами в насильних вивозах «остарбайтерів» і в грабунку т. зв. контингентів.

Правда, в міру відступу німецької армії на захід і разом з загальним послабленням німецьких позицій на Україні, зокрема в містах, скріплюється підпільно-організаційний комуністичний апарат, з розвідувально-агентурною, диверсійною і провокаційною роботою якого довелось боротися українському революційному підпіллю. І тут треба зокрема відмітити, що вороги визволення України, і українства взагалі, з головних і побічних фронтів, у цей період зійшлися на протиукраїнському відтинку, доповнюючи і прямо або посередньо взаємно собі допомагаючи. В «Народній боротьбі» сказано, що комуністичні підпільники «мали своїх людей в усіх ланках фашистського апарату, аж до райхскомісарјату». І справді з цим явищем українське підпілля неоднократно зустрічалось. Співдія, звернена проти українців, ішла не тільки в агентурно-винищувальній площині, але була спрямована і на політичну дезорієнтацію, хаотизацію і провокацію, що виявлялося передусім у підтримці польського фронту, на якому український визвольний рух був поборюваний, з одного боку, руками поляків на німецькій службі, з другого — польськими просоветськими боївками чи просто пляновим провокуванням українсько-польської боротьби в найприкріших формах. Одні і другі часто підшивалися під фірму УПА, нападаючи, грабуючи і тероризуючи поляків.

В широких колах українського суспільства, мабуть, не є відомим, що керівництво українською визвольною боротьбою в той час послідовно, але назагал безуспішно намагалось ліквідувати чи невтралізувати польсько-український фронт, знайти спільну мову в поборюванні спільних ворогів. Одначе силою обставин українське підпілля було змушене у відповідь на польські провокації, охороняючи українське населення, застосувати подекуди плянові протидії. При цьому українське організоване підпілля, і зокрема широко розповсюджена в терені своїми станицями Організація Українських Націоналістів, що співпрацювала з УПА, не допускали до стихійних виступів і карали безвідповідальні дії. Зокрема чуйним було підпільне керівництво супроти всяких можливостей провокацій, що суперечили програмовій настанові і стратегії визвольної боротьби. В листівці «До українських поліцистів» з лютого 1944 року писалось: «Довідуємося, що в останньому часі німці намагаються втягнути поліцистів українців до подавлення польського революційного руху на польських етнографічних землях. Поліцисти українці! Підносимо на цьому місці твердий і рішучий голос протесту. Не дайте втягнути себе в ганебне діло німецьких погромників. Не шукайте теж відплати в Польщі за бороть-

бу польської поліції на Волині чи за вислужницьку роботу німцям поодиноким поляків на терені Західної України».

А ось доповнююча картина з більшовицького відтинку на Волині, за зізнаннями одного з керівників оперативної групи більшовицької розвідки, Александра Чхеїдзе-Чапаєва: «Поляки давали нам поміч і охорону. Робили це з патріотизму, з ненависти до німців та до українського народу. Щоб загострити ще більше польсько-українську ворожнечу, наші партизанські відділи мали виконати під фірмою „бандерівців” кілька особливих акцій проти польського населення, щоб могли після того виступити в обороні того ж населення перед бандерівським терором та таким способом ще більш зв'язати поляків з нами. Знаю, що того роду акції були проведені одним нашим відділом з доручення Топкар-Сауре і мали повний успіх, хоч відділ цей переступив дозволені інструкціями методи і знищив м. ін. поляків у церкві» (за М. Лебедем, «УПА»).

Окремий комплекс являє собою українсько-польська боротьба на т. зв. Закерзонні після закінчення другої світової війни, що, незалежно від українсько-польських стосунків, є складовим елементом і вислідом більшовицької національної політики. Розбій, різня, грабунки, спустошення і, врешті, виселення українців з українського етнографічного терену були актами, які унапрямлювалися, організувалися чи санкціонувалися урядовими колами і військовими силами сателітної Польщі. І на цьому відтинку УПА і Самооборонні Кущові Відділи боролися за ті ж, що й досі, ідеали, з таким же лихом, тільки в децю інших формах, при чому, охороняючи, де можливо, населення, підтримували зв'язки та співпрацю з незалежними, антибільшовицькими польськими формаціями.

Політична послідовність за весь період УПА на всіх фронтах, немов у символах, виявилася в її бойових актах. «Караюча рука бійця УПА досягала найчільніших представників окупантів, як от шефа СА Люце, командуючого 1-им українським фронтом Ватутіна і заступника міністра збройних сил Польщі Сверчевського (з наказу головного командира УПА, генерала Тараса Чупринки).

Останній розділ своїх спогадів «У великому рейді» сотник УПА М. Громенко назвав — «Кінець епопеї». І власне, немов замкнув, хоч не довгу, але багату своєю динамікою повстанську епоху втілили повстанські рейди суцільних бойових одиниць, що упорядкованим маршем понад 1000 кілометрів через ворожу територію перенесли у вільний Захід живу декларацию боротьби за волю. М. Громенко у своїх спогадах пише: «Москва, Варшава і Прага заключили між собою договір з метою знищити УПА на Закерзонні... Тільки подумати: три держави виступають проти горстки повстанців! Цілковита депортація населення, щоб унеможливити прохарчування повстанців, кинення найкращих бойових армій на їх знищення — все це говорило саме за себе».

А революційне збройне підпілля в переформованих малих групах діяло ще довго на Україні, і звіти з другої половини 40-их до 50-их років відносять незчисленні акти боротьби з системою, що нечуваним насильством стелила Україні шлях до «щастя в комунізмі». В незчисленних, поіменно названих місцевостях, під різними датами читаємо: сутичка між підпільниками й енкаведистами, підпільники знищили клуб і сільраду, наскок на шпиталь в обласному центрі для здобуття ліків, наскок на райцентр, на гарнізон, звільнення арештованих, повстанці роззброїли стрибків, роззброїли винищувальний батальйон, обстріляли спецбоївку МВД, застрілений старшина МВД і т. д., і т. д. Але тут же побіч, все частіше, в менших групах: ворожий наскок на крирозірвали себе гранатами, постріляли себе останніми кулями, щоб не ївку, наскок на квартиру повстанців, оточені, пробій, ранені, убиті, впасти в руки ворога...

IV

В статті «Безпосередньо за що ми ведемо наш бій» майор УПА П. Полтава в 1949 році писав: «Яку вартість має вся наша робота? Яке значення цієї нашої боротьби з точки зору теперішніх потреб українського народу? Чи ж не ясно, що .. ведучи нашу національно-освідомну і революційну пропаганду серед мас та організуючи їх на активну протибільшовицьку боротьбу, робимо найконечнішу, найнеобхіднішу національну роботу, ... без якої завтра вже може було б запізно думати про національний рятунок... В нашій національно-і революційноосвідомній роботі серед східньоукраїнських мас, як і серед мас усього СРСР, ми добилися вже доволі значних успіхів». І він дає деякі приклади цих успіхів. Ось уривок листа до українських революціонерів від червоноармійця-українця: «Дорогі друзі!.. Я завтра від'їжджаю. Та як Ви скажете, щоб не їхати, то я не поїду і стану для Вас людиною, яка Вам багато допоможе... Я приїхав з тією метою, щоб назад не їхати... Я є в організації, і коли я звідти їхав, то дістав наказ назад не вертатися, а зв'язатися з Вами і стати пропагандистом, щоб роз'яснювати народові сталінську брехню... Таких і подібних явищ було багато.

Підпільники, що залишилися в живих, пішли ще глибше в підпілля, і не говорять ні про свої успіхи, ні про невдачі. Але ті люди десь є. І в самому цьому факті знаходимо частину відповіді на поставлене Полтавою питання. Зрештою сам факт виступу проти ніби непереможної сили — створює струс.

Існує ще одне питання, поставлене самою УПА в самому зародку її ставання: «За що бореться УПА». В такій формі офіційної політичної декларації вона сама дала зобов'язуючу для себе відповідь,

що лунала мобілізуючими кличками для широких кіл українського народу, а також для інших підсоветських народів, що ставали в спільний фронт боротьби в рядах УПА. Політична програма УПА була її основною силою. Вона давала надхнення політично свідомим і рішеним, вона притягала, зв'язувала і скріпляла розгублених і хитких. Були випадки, що під впливом ідейного змісту і духу у визвольному підпіллі лопнули більшовицькою диверсією підіслані люди, які самі, з власної волі виявляли своє становище і переставляли на нову платформу боротьби. Ця платформа стала також базою еволюції і демократизації програми ОУН.

В розвитку подій другої світової війни воєнні фронти воюючих на Україні і за Україну імперіялістів були в стосунку до підметних державницьких і взагалі визвольницьких прямувань українського народу зовнішніми факторами, які не були і не мали бути втягнені в український визвольний процес. В цьому процесі вирішальну роль мав відіграти сам народ, і за нього, за його душу, за його політичну настанову і за його співдію йшла і далі йде боротьба з боку кремлівського центру і його колаборантів. З такого погляду в час війни дія червоної партизанщини і комуністичного підпілля, які шукали прямого доступу до народу і, завдяки німецькій нелюдській окупаційній політиці, мали полегшене завдання, — була безпосередньо і далекосяжно небезпечна, бо йшла, зокрема на центр. і сх. землях на ідейну, стихійну і ніби добровільну мобілізацію мас. І тут саме, і може в першу чергу, третя сила, якою був визвольний фронт поневолених, відіграла в далекоперспективному аспекті кардинальну історичну роль завдяки своїй політичній, національній і соціальної програмі. Потенціал цієї боротьби живе і просто автоматично якоюсь мірою діє далі та буде діяти так довго, як довго політична, громадська, культурно-творча і духова свобода не буде на поневолених просторах здійснена. Різні актуальні прояви життя і творчості, а також реакції російсько-більшовицького апарату на Україні вказують на це. Бажання полегші і спокою, пошана людини і її гідності, людське право на свободу в особистій сфері життя та в духових питаннях, вільний шлях для творчих задумів і політичної та суспільно-громадської ініціативи, забезпечення громадянина справді демократичним державним правопорядком, звільнення від диктатури партії в політичному та господарському житті, піднесення побутово-господарського рівня загалу населення до нормальних вимірів сучасної цивілізації і вимог поступової культури, справжня громадсько-суспільна справедливість і, врешті, національна рівноправність і вільна підметність — усе це є вартості, що були і залишилися основою і джерелом динаміки в бажанні змін. Програмові кличі УПА залишилися нездійсненими.

Отож звідси й були видними дальші перспективи визвольних прямувань, що ясно стояли перед учасниками збройного підпілля і на

той випадок, коли б розвиток подій у другій світовій війні і безпосередньо після неї не мав створити пригожих умов для успішного завершення того етапу визвольної боротьби.

Тому й духовість революціонерів визвольного підпілля характеризується глибоким оптимізмом, спертим на повну свідомості тягару, ризику, відповідальності, ідейної істини і політичної рації. З психологічного погляду це своєрідний феномен, живе обличчя якого чітко зарисоване у відносно нечисленних спогадах, листах, літературних спробах і піснях, що, правда, без вияву визначніших талантів, творилися безпосередньо, щиро, навіть наївно і стихійно. Вояки УПА — це не романтичні авантюристи, не понури різуні, не патетичні актори, «бронзові лицарі» кінцевого героїзму і не приречені жертви примусової мобілізації. Це люди, піднесені об'єктивними вартостями і власною силою того, що є великим у людині, на висоту незвичайних вимог життя, з надією на краще, в готовості на гірше.

На квартирах, у бункрах, у час спочинку чи примусового безділля вони в щирому і ніби самозрозумілому патріотичному піднесенні складають пісні про бій, і кров, і смерть, співають про перемогу з справжньою вірою в неї також тоді, коли на їхніх очах у химерній черзі вояцької долі вмирають друзі і чимраз рясніше проріджуються їхні ряди.

А зрештою, у їх душі багато неприховуваного, звичайного людського смутку. Вони згадують минуле, чекають майбутнього, мріють про недосяжне, люблять, тужать, ведуть розмови в порожній простір. Командир відтинку УПА Степан Хрін у своїх спогадах «Зимом в бункрі» часто реєструє думки про залишену маленьку доню; і, згадуючи той час, коли він відходив до УПА і прощався з нею востаннє, занотував: «Прости мені, що в цю хвилину одурив я тебе, казав виглядати в вікно...»

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

МАРТА БОГАЧЕВСЬКА: НА МОЛОДІЖНОМУ ФЕСТИВАЛІ В ГЕЛЬСІНКАХ

Із Стокгольму до Гельсінок найкраще їхати кораблем, якщо Балтицьке море спокійне. Після гамірних європейських столиць столиця Фінляндії вражає тишею — ясною та погідною. Це модерне місто з 396 тис. мешканців, розташоване на півострові і перерізане затоками та озерами. Велика кількість парків та скверів надає містові надзвичайно привітного вигляду. Тут багато квітів, які для мовчаливих фінок та фінів є засобом, щоб взаємно порозуміватися. Але мені не судилося втішатися ні квітами, ні тишиною.

Влітку 1962 року Гельсінкам довелося «проковтнути слона». Переважаючи більшість фінів була проти того, щоб у їхній столиці влаштовувати т. зв. VIII Всесвітній фестиваль молоді, організований Москвою та її комуністичними п'ятиколонниками. Після довгих нарад та завзятих протестів гелісінчанам таки довелося примістити, прогудувати і заопікуватися 13 тис. учасників цього фестивалю. Погідна тиша міста була порушена. Але впродовж історії перед фінами стояли вже не тільки такі прикрі завдання.

Останній фестиваль мав місце у Відні три роки тому, хоч за пляном такі фестивалі організуються що два роки.

Різні причини складаються на те, щоб узяти участь у цьому молодіжному видовищі: одні приїжджають за директивами своїх компартій або крайньо лівих організацій, інші — для мистецьких виступів, а ще інші — з цікавості і для проведення своїх студійних ферій десь дешевим коштом. Деякий відсоток учасників — передусім з новопосталих африканських та азійських держав — прибув до Гельсінок у надії, що йдеться про справжню маніфестацію молоді за мир та дружбу і що можна буде вільно висловити всі погляди про всі справи, які сьогодні турбують молоде покоління. Остання група розчарувалася якнайприкріше. Бо хто не говорив згідно з «генеральною лінією» організаторів, того вважали «фашистським провокатором» і йому відбирали голос у дискусії. Перше місце в нетолерантності щодо поглядів інакшесдумаючих здобули радянські делегати, які на адресу своїх опонентів залюбки вживали окреслень у стилі «палії війни», «ставленики мілітаризму» чи «підручні реакції». Якщо будь-яка дискусія виключена, то пощо влаштовувати «фестивалі миру і

дружби»? Тоді вже краще зібратися у власному колі своїх потокайлів та беззастережних прихильників.

Любов і прагнення миру, і то справедливого миру, — а не якийсь наказ чи гроші від «реакційних зверхників», — були поштовхом для багатьох молодих людей взяти участь у фестивалі, щоб при цій нагоді скористатися можливістю для зустрічей між молоддю «Заходу» і «Сходу». Така настанова стосується передусім тих молодих американців, які вибралися в подорож до далеких Гельсінків. У цьому характері участь у фестивалі взяла також і я. Нас, членів групи США, часто питали: «Як діє і що думає американська делегація». Тому мушу сказати кілька слів про цю групу.

Після прикрого для американської делегації досвіду у Відні, де, як відомо, ця делегація розкололася, в Гельсінках не створено окремої офіційної американської делегації: ніхто не був уповноважений виступати від імені молоді США. Голова американського молодіжного комітету, 25-річний студент Майк Маерсон, займався виключно чисто технічними справами, як от приміщенням та прохарчуванням, а в усіх своїх виступах обмежувався дуже загальними фразами. Більшість американських учасників — це передусім студенти великих університетів із східного та західного узбережжя, далі кількадесят студентів із Чикаго та інших середніх штатів. З-поміж робітників був мені відомий тільки один молодий лінотипіст. У групі було коло 20 самодіяльних мистців, які в більшості виступали з народньо-релігійною програмою. На відрізнення від інших делегацій (зокрема від східноєвропейських) американці ходили одинцем, а їхня присутність на різних імпрезах не була обов'язкова. Американська делегація була, може, наймолодшою — пересічний вік становив 20 років, а 35-річний лінотипіст почував себе, як сам висловився, «батьком серед дорослих дітей». Члени інших делегацій були куди старші; австрійці, наприклад, могли дуже легко розповісти навіть про цісарсько-королівську бюрократію. Всі вони радше критикували «переслідування етнічних меншин у США». Американців, звичних до особистих зустрічей та людських контактів, вражав цілковитий брак таких зустрічей з делегатами із Східної Європи. Вони були незадоволені тим, що в дискусіях та семінарах виступали тільки офіційно зголошені делегати і що для американських учасників «не вистачало вільних місць у залі». В масових походах американці представлялися дуже мізерно, з чого вони самі насміхалися.

Згідно з фінською абеткою «делегація» США виступила у відкривальному поході першою і тому ми мали можливість спостерігати інші делегації в цьому поході. Делегації із східноєвропейських країн були, так би мовити, «мундировані»: наприклад, хлопці з СРСР мали сірі костюми та червоні сорочки, а в дівчат костюми жовті і червоні блюзочки; черевики в них з гострими носками, а в дівчат до того ще й з високими закаблуками. Американці виступили підкреслено

по-цивільному: дехто в протидощових плащах, дехто з парасолем у руках, бо тоді йшов дощ.

Перше питання, ставлене американцям з боку радянських учасників та представників радянської преси, стосувалося характеру американської делегації. «Радянці» аж ніяк не могли «зрозуміти», що немає офіційної делегації США, а відсутність офіційних представників американського студентства потрактували як... ворожий акт.

Програма фестивалю складалася з концертів та інших мистецьких виступів, спортових змагань і семінарів та дискусій. На останні важко було, як уже згадано, дістатися. Дискусії були дуже односторонні: можна було гостро критикувати атомові випробування США, але такі випробування на острові Новая Земля не вільно було згадувати ні словечком. Коли хтось пробував натякнути на «нову форму колоніалізму, який практикується в Східній Європі», його з місця ляляли: «Замовчи, фашисте!» Особи, які не були знайомі керівникам публічних дискусій, взагалі не допускалися до слова.

Але не семінари та дискусії були головною складовою частиною фестивалю в Гельсінках. Натиск був покладений передусім на масові влаштування, як от концерти, масові маніфестації в парках та імпрези подібного характеру. Від 9 години ранку і до 10 вечора деколи мали місце три-чотири концерти часто в той самий час.

Вулицями міста маршували делегати різних країн цілими групами. Радянські групи завжди ходили в супроводі двох-трьох «провідників» або «перекладачів». Коли такі групи зустрічалися, відбувався той самий церемоніал: всі усміхалися та вітали себе взаємно словами «мир і дружба», виголошеними стосовною рідною мовою; після цього йшли пояснення перекладачів, що йдеться про ту чи ту мову; тоді зустрічні обмінювалися фестивальними відзнаками, що їх кожна делегація мала по кілька сортів. На закінчення — знову усміхи та оклики «мир і дружба». Найбільшу кількість відзнак різних сортів посідала радянська делегація, в тому числі також і відзнаку з портретом Т. Шевченка.

Вступ на концерти був вільний для всіх учасників фестивалю. З огляду на те, що концерти були дуже популярні і часто бракувало місць, треба було квитки жеребкувати.

Цікавими були зустрічі делегацій двох національностей. Якщо програма такої зустрічі не була надто довгою, існувала добра нагода поговорити з окремими учасниками фестивалю з-посеред даної нації.

До програми треба зарахувати також імпрези різного роду, які мали місце в двох радянських клубах — у шатрі, що мало назву «Спутник», і в спеціально винайнятому будинку над морем, що дістав назву «Клуб дружби».

У зв'язку з фестивалем треба також згадати американську вистав-

ку п. н. «Янг Америка презентс» («Молода Америка показує»), яка притягнула увагу великої кількості учасників, між ними також і радянських. Тут можна було побачити мистецькі твори молодих американців, фотознятки і популярні у США грамофонні платівки. Під час одних відвідин виставки один з її провідників досить гостро скритикував поезію Євгенія Євтушенка, мабуть, тільки тому, щоб довести, що він — цей провідник — розуміється на радянській поезії. Виявилось, що цим цікавим відвідувачем виставки був... сам Євтушенко. Хоч американські книжки, фотознятки та джазові платівки і концерти, які мали місце кожного вечора, викликали прихильну оцінку «радянців», картини сучасного малярства аж ніяк не могли здобути їхнього зрозуміння. В колах радянських відвідувачів виставку оцінювано як офіційну імпрезу уряду США, чим виставка на ділі не була.

Великого розголосу набув у Гельсінках готель «Ганза», де була приміщена централа Соціал-демократичної спілки фінської молоді. Радянська преса назвала цей готель «центром усіх реакційних держав включно з США». Тут можна було дістати якнайдокладніші інформації про справжній хід фестивалю — інформації, промовчувані офіційними фестивальними інформаторами; тут видавалася газета на шести мовах, яка з'ясовувала всі позалаштункові пересправи на фестивалі: наприклад, що дві африканські делегації демонстративно залишили фестиваль на знак протесту проти його однобічності; що з Гани не приїхав ніхто.

Світова преса багато писала про демонстрації фінської молоді проти фестивалю. Ці протести мали місце передусім у середмісті, і то звичайно вночі. Я таких демонстрацій на власні очі, на жаль, не бачила.

Кількакратно довелося мені почути від своїх радянських знайомих вислови жалю, що, мовляв, фіни ставляться до фестивалю крайньо неприхильно. Їм і мені добре було відомо, що «в Гельсінках падає дощ принаймні п'ять разів денно» і що фіни вже привикли до цього. Так само вони «привикли» до різних дівтацтв та грубих надуживань організаторів фестивалю.

Американські учасники прибули до Гельсінк у більшості індивідуально, неорганізовано, тобто — «як кому подобалося». Всі інші учасники, зокрема з країн т. зв. східного блоку, приїхали організовано в делегаціях. Поляки, наприклад, приїхали всі разом на своєму кораблі «Мазовше»; до речі, вони єдині нічим не різнилися від західних учасників — ні своїм зовнішнім виглядом, ні товариською поведінкою. На кораблі прибула і там постійно жила східнонімецька делегація; але, не зважаючи на її сильну ізоляцію та контроль на кораблі, з цієї делегації втекло на Захід 37 осіб. Китайці в кількості 110 осіб (у Відні їх було втричі більше) їхали 20 днів окремим поїздом через Сибір та Москву. Також східноєвропейські «сателіт-

ські» делегації, в тому числі і албанці, прибули до Гельсінк через Москву, скориставши з нагоди, щоб перед фестивалем або після нього подорожувати по СРСР у характері « гостей ЦК ВЛКСМ ».

На декілька днів перед відкриттям фестивалю приїхало коло 750 туристів з СРСР і їх усіх приміщено в одній школі в центрі міста. Дещо пізніше прибула на кораблі «Грузія» вся радянська делегація, яка на цьому кораблі й замешкала. Ця делегація влаштувала зараз після свого прибуття концерт. Тут я побачила вперше український танцювальний ансамбль Г. Вірьовки, в якому соліст Олесь Доріченко здобуває щораз більше прихильників для українського народнього танцю.

В перші дні фестивалю була влаштована офіційна зустріч радянської делегації з американськими учасниками. Жеребкуванням вирішено, хто з американців мав піти на корабель «Грузія», а хто привітати гостей у нашому гуртожитку. Мені судилося бути між останніми. В гімнастичній залі нашого гуртожитку (школи) я мала можливість познайомитися з 31-річним російським поетом Євтушенком, який випадково став біля мене при столику в літературою. Євтушенко приніс з собою великий стос своїх збірок поезій, і я попросила його дати мені свій автограф у моєму нотатнику. Однак він відмахнувся рукою і пообіцяв зробити це «пізніше». На це я: «Пізніше обступлять Вас усі інші, і я не матиму можливості дістатися до Вас». Йому, мабуть, сподобалося моє підкреслення його популярності, і він великодушно поклав свій підпис «Евг. Євтушенко». Одночасно він подарував мені дві свої книжки з окремими присвятами. Розмова між нами йшла про видання збірки його віршів англійською мовою, про його подорожні враження з США і про сучасну американську поезію.

Деякі критики закидають Євтушенкові зазнайство та зухвалість у поведінці. Якоюсь мірою це відповідає правді, бо він — позер, але в цьому, може, і лежить його чар. Улюбленою темою Євтушенка є сам Євтушенко. Як поет він має великі шанси стати одним із найкращих російських майстрів поетичного слова. Під час нашої зустрічі він рішуче відмовився дати інтерв'ю декільком молодим американським репортерам, мовляв, «скажіть їм, будь-ласка, що я дуже втомлений».

Іншим разом я зустріла його в «Клубі дружби», де одна східнонімецька репортерка хотіла зробити з ним інтерв'ю, а що Євтушенко не володіє німецькою мовою, я виступила в ролі перекладача. Присутнім був також український поет Дмитро Павличко зі Львова. Німкеня хотіла знати, «чому він, Євтушенко, втішається такою великою популярністю не тільки в СРСР, але також і в Німецькій Демократичній Республіці, коли одночасно східнонімецькі поети не можуть знайти читача» і «чи відомо йому, що в Східному Берліні відбуваються публічні читання його поезій». На останнє питання запитаний

відповів самовпевнено: «Так, це мені відомо». А щодо своєї популярності в СРСР: «Бо я не пишу по лінії ЦК. (А на здивований погляд журналістки). ЦК читає наперед мої твори і щойно після цього встановляє лінію. Це є однією з найважливіших форм десталінізації». Євтушенка запросили до Західного Берліну і він пообіцяв туди поїхати; він виявив також бажання відвідати Східний Берлін, але не дістав запрошення туди. Прадід Євтушенка походив з України, але він сам народився та виховався на Сибірі і української мови вже не розуміє.

У фестивалі брали участь також інші радянські російські поети, між ними Ошанін, але я не мала можливості познайомитися з ними ближче.

Для мене було найцікавішим зустрінутися з радянськими учасниками фестивалю, а зокрема з українцями з-поміж них. «Радянців» пізнати не було важко: їхні «мундирові» сірі костюми впадали в око на вулицях Гельсінк та в концертних залах. Але говорити з ними — це вже була інша справа. Мало хто з них розмовляв англійською мовою, що не є дивним, бо також дуже незначна кількість американців володіє якоюсь слов'янською мовою. Коли хтось сказав до радянських учасників більше слів, ніж «здрасуйте» та «мир і дружба», то з їхнього гурту виступали дві-три особи (ніколи одна!), які починали розмову.

Українці, як також інші національності з СРСР, не посідали своїх власних окремих делегацій — всі виступали в єдиній «всесоюзній делегації». Тракткування тем «радянцями» було однакове, тому треба принаймні коротко з'ясувати проблеми, які цікавлять і тривожать підрадянську молодь у цілому.

Мої радянські співрозмовці, які, до речі, постійно вживали тих самих аргументів і покликалися на ті самі статистичні дані, постійно тривожилися питанням, яке враження викликав фестивал у його західних учасників, зокрема в американців. Черговим питанням було, «чи справді на Заході, в тому числі передусім у США, багато людей прагнуть миру». Дуже мало успіхів давали розмови про атомове роззброєння. «Захід почав атомові перегони — говорили молоді люди з СРСР — і має більше термоядерної зброї, ніж СРСР; тому Захід повинен мати ініціативу в припиненні цих перегонів». Коли ж я заважала, що в США та на Заході організуються протестні акції проти атомових вибухів і що в СРСР та на Сході про протести того роду не чути, була готова стереотипна відповідь: «Уряд СРСР є примушений західними імперіялістами робити ці випробування і наш народ цілковито підтримує такі заходи уряду». Іншими словами, особисті розмови в Гельсінках були тільки мініятурою женевських пересправ між СРСР і США та Великобританією.

Розмови на тему свободи нагадували статті з радянської преси, якщо йдеться про аргументацію представників радянської молоді.

Нікому з цих співрозмовців не було відомо, що у США можна вільно купити і читати радянську пресу, що існують там окремі книгарні, які виключно займаються продажем радянських книг та платівок, що існує тижневик англійською мовою, де перекладені статті з радянської преси. Українські співрозмовці не знали, що в США видається щомісячний збірник, присвячений виключно українській радянській пресі. Якщо хтось з нас заступав у розмові інші погляди, ніж вони, то удостоювався реплікою, що це є, мовляв, «капіталістичною» або «імперіялістичною пропагандою». При цих усіх розмовах я спостерегла, що чим нижче на «суспільній драбині» в СРСР стоїть людина, тим спокійніше та ліберальніше вона приймає інші погляди свого співрозмовця; особливо жінки реагують у розмовах з чужинцями дуже палко, схвилювано та емотивно; з ними взагалі важко вести будь-яку спокійну дискусію.

З великим напруженням я чекала на зустрічі з підрадянськими українцями. Про Україну я знаю тільки з розповідей та книжок, тому з хвилюючим нетерпінням я хотіла поговорити з людьми з України. В перших двох днях я тільки принагідно зустрілася з молодими людьми, які заявили, що «прибули з України». Це були студенти, техніки та спортсменів; їхня мова була перенасичена русизмами, при чому вони часто переходили на російську мову. На моє питання, чи вони українці, вони звичайно відповідали: «Да. Хахлушки. Да, а, може й ти хахлушка?» При цьому вони пояснювали, що немає причини обурюватися на таку назву. В розмові вони відразу переходили на «ти». В Гельсінках я зустрілася з двадцятьма такими «ти-кайлами». Не знаю, наскільки вони є представниками молоді сучасної України.

Розуміється, що з українцями довелося нам легше говорити, ніж з іншими національними групами, які входили в склад радянської делегації. Навіть на дуже контроверсійні теми наші розмови не були такі загострені, як, наприклад, розмови з росіянами. Нас єднала наша рідна мова, хоч у нас, що прибули з США, вона не була вже такою чистою, а в декого з радянських студентів якоюсь мірою зрусифікованою. В наших розмовах дуже маркантно відбивалося щире засудження сталінізму та всіх його «надужитів», до речі, маркантніше, ніж у розмовах з росіянами. Атракцією для нас були зустрічі з письменниками та інтелектуалістами з України. Ці зустрічі були цілком принагідні. Під час одного концерту я з товаришем приступила до одного чоловіка у вишиваній сорочці і між нами виникла товариська розмова. Виявилось, що це діяч української культури, і з ним можна було вести розмову. До речі, радянські інтелігенти вживають у розмові форми «Ви».

Учасником радянської делегації був Дмитро Павличко — 35-річний поет із західних областей України. Він симпатичний та життєрадісний. Івана Франка він вважає своїм поетичним ідеалом. Павличко має

вже вироблене ім'я поета. Тепер він живе у Львові разом із своєю дружиною та дитиною. У розмові веселий, він визначається відомим львівським гумором.

Один з молодших поетів т. зв. київської групи, Віталій Коротич, приїхав до Гельсінк як турист. Не зважаючи на те, що в нього вже кілька збірок поезій, він уважає себе «поетом-початківцем». В. Коротичу 26 років; з професії він лікар. Йому бракує Євтушенкового зазначення та самовпевненості і цей брак заступлений у нього своєрідною українською версією «вельтшмерц-у». Коротич переконаний комуніст, але як патріот своєї республіки він любить Україну: у своїх поезіях він оригінально трактує цю любов, як також оригінально трактує комуністичну тематику. Його — як також і його поетичних ровесників — цікавлять усі людські проблеми. Якби він посідав більшої віри в себе, він міг би стати «українським Євтушенком».

Журналістичну та редакторську ділянку репрезентував Іван Д. Семенець — відповідальний редактор газети «Молодь України». Він умів розповісти нам багато про комсомольську та некомсомольську генерацію України, бо ж стоїть у постійному контакті з нею.

До цієї групи інтелектуалістів треба ще зарахувати декілька інженерів з різних областей України — Донбасом почавши, а Львівщиною закінчивши.

З ініціативи радянських українців влаштовано зустріч зацікавлених. Ми висловили наше здивування та розчарування, що книги на Україні появляються дуже малим тиражем. Вони виправдувалися, що за останній час ідуть зміни на краще, при цьому цікавилися, які книги видає еміграція і як ці видання фінансуються. Про українське культурне та наукове життя на еміграції вони були мало поінформовані і, здається, що з цікавістю прислухалися до наших розповідей. Взаємно була підкреслена konieczність культурного обміну між українцями шляхом особистих зустрічей та надсиланням видань. Щодо таких зустрічей треба звертатися до офіційних установ на Україні. Також була пропозиція (здається, від Д. Павличка), щоб влаштувати зустріч молодих українських радянських поетів та письменників з еміграційними поетами, при чому пропонувано як місце такої зустрічі Київ або Нью-Йорк.

Розмова загострилася, коли перейдено на тему націоналізму та «бандерівщини» у вузькому значенні цього слова. Майже кожний з-поміж радянських учасників зустрічі «особисто знав» про якийсь «злочин, виконаний бандерівцями». Ми з свого боку з'ясували масові злочини, виконані НКВД-МВД-КГБ на Україні. Після хвилювань розмову на таку тему припинено: «краще думати про майбутнє, ніж роз'ятрювати давні рани».

Далі ми розмовляли в більш-менш приязному тоні. Наші «радянці» дуже підкреслено заявляли, що «є тільки одна Україна, яка живе та процвітає без будь-якої допомоги еміграції», що «Україна різ-

ниться від „країни похилих стріх” у ХІХ стол.» і що «немає потреби шукати проминулої романтики на Україні».

Після читання поезій Павличка та Коротича розмова велася аж до закриття «Клубу дружби».

Всю розмову важко переказати словами; а, може, й не треба цього робити. Фактом є, що була можливість зустрітися і поговорити про різні справи.

Однак зустрічі в Гельсінках не закінчилися так, як вони повинні б були закінчитися.

Одного дня мене привітали обвинуваченнями, що я, мовляв, «працюю на чужій службі і дістаю гроші із відомого департаменту» і що мене «вслано проробити відповідну працю». Мої здивовані заперечення викликали цілу лявіну нових безпідставних закидів. Зразу я не знала, що стало причиною таких нападів. Аж пізніше я довідалася, що попереднього дня хтось через малих фінських хлопчаків розкинув летючки українською мовою, підписані «Організацією Українських Націоналістів». Там дуже гостро заатаковано українських членів радянської делегації на фестивалі в Гельсінках. До речі, мало хто міг прочитати цю летючку, бо «радянці» нищили її демонстративно. Керівники делегації СРСР використали її для того, щоб поширити агітацію, що, мовляв, усі українці на еміграції — це «горстка здичілих та жорстоких фашистів, які зрадили і далі зраджують свій народ». Бажко було після цього розмовляти з молодими українцями з УРСР, бо деякі уступи із згаданої летючки були для них «тільки доказом, що українська еміграція виглядає так, як її представляє радянська преса».

Всі наші дотогочасні спроби створити атмосферу товарищкості між молодими людьми були знівечені. А, може, напади на мене відбулися без цього «летючкового поштовху».

На мою думку, добре є, що молодь усього світу зустрічається і пізнає себе взаємно. Таж світ змалів, а мирне співжиття є не тільки нашим бажанням, але також і konieczністю. Важливо, щоб молодь Заходу і Сходу мала можливість шляхом відвідин, зустрічей, особистих спостережень та студій побачити і переконатися, що властиво ділить її по той і по цей бік політичної барикади; щоб молодь могла призадуматися над тим, як можна б запобігти зайвому взаємному відчуженню та ворожнечі. Спокійна, речева, гідна і критична дискусія Заходів аж ніяк пошкодити не може. Українцям зокрема не пошкодила б взаємна толерантність. Як стоять тепер справи саме на нас, що перебуваємо на Заході, лежить важке та відповідальне завдання шукати і використовувати всі засоби для обміну думок та поглядів. Радянські українці (як усе населення СРСР) дуже мало знають про Захід, а ще менше про наші емігрантські політичні середовища. Режимова пропаганда ставить усе життя еміграції у фальшиве світло.

В Гельсінках часто скандовано різними мовами гасло «Мир і дружба», яке по-фінськи звучить «Равга юставюс». Одного разу один з фестивалльних учасників почав жартома вигукувати «Гав-гав, містер Ікс» саме в час, коли голосно скандовано «Равга юставюс». Тепер, коли роздумую над цим епізодом, бачу, що у випадковому молодечому жарті мого принагідного сусіда криється глибокий зміст. Може, справді існує альтернатива: або щире прагнення до миру та дружби, або гавкання до фіктивного пана Ікс. Багато залежить від нас, українців, тут і від них там на Україні. Шукаймо порозуміння з українською молоддю на батьківщині, говорім з нею відкрито та щиро, але не обкидуймо себе взаємно найдивовижнішими підозріннями і грубою лайкою, бо останнє не зближить нас, а поглибить прірву.

Можливості для зустрічей між Сходом і Заходом є для молоді дуже обмежені. Нехай же ці вузькі можливості не будуть використовувані тільки для пропагандивних фоерверків.

А найважливіше для нас: справа державної незалежності українського народу і боротьба за цю незалежність є такою ж шляхетною та справедливою, як і справа миру та дружби між народами. Ми маємо всі дані оборонити нашу, українську, справу на всіх приступних нам форумах.

КНИЖКОВА НОВИНКА

ПЕРША ПОВІСТЬ ПРО 1933 РІК

В журналі «Сучасність», від липня до листопада цього року, надрукована повість Василя Барки — «ЖОВТИЙ КНЯЗЬ»: історія великого голоду 1933 року на Україні.

Вихід повісти приурочений до тридцятилітніх роковин тієї жахливої національної катастрофи, спричиненої пляновими заходами керівництва КППС в Москві.

Числа журналу з повістю «Жовтий князь» можна замовити у видавництві «Сучасна Україна», 8 München 2, Karlsplatz 8/III, Germany.

**ВОЛОДИМИР П. СТАХІВ: ПРОЦЕС ПРОТИ Б. СТАШИНСЬКОГО —
ВБИВНИКА ПРОФ. ЛЕВА РЕБЕТА
І СТЕПАНА БАНДЕРИ**

(Закінчення з попереднього числа)

«Сергей» дав доручення розшукати в західноберлінських книгарнях будь-яку книгу, автором якої мав би бути Степан Попель; таку книгу не можна було знайти — так розпочав свою розповідь Б. Сташинський третього дня процесу в Карлсруе.

В січні 1959 року Сташинський отримав від свого опікуна з КГБ в Східньому Берліні, «Сергея», доручення вислідити в Мюнхені Степана Бандеру, який працює на Цеппелінштрассе 67 і який під псевдонімом «С. Попель» ніби живе на одній з бічних вулиць біля мосту Людвіга (Людвігсбрюкке). Прибувши до Мюнхену, Сташинський перевірів, що подана йому приватна адреса «С. Попеля» не дійсна; але в телефонній книзі він встановив, що «Степан Попель живе на Крайтмаерштрассе 7» і що на дверях згаданого будинку в списку його жителів виднівся шильд із цим прізвищем. До будинку дістатися не було можливо, бо двері відкриваються при допомозі електричного автомату. Наступного дня о год. 9,15 Сташинський спостеріг, як Бандера сів у синє авто марки «Опель-Капітен» — в авто, яке він уже бачив раз під українською церквою в Мюнхені, раз — на Цеппелінштрассе, а раз — у Роттердамі на урочистості на честь Коновальця, у травні 1958 року. Коло 11 год. цього ж дня це авто стояло на Цеппелінштрассе. Здобувши такі важливі відомості, Сташинський повернувся до Берліну, де «Сергей» висловив своє задоволення та захоплення наслідками розвідувальної праці в Мюнхені.

Я г у ш: Це не звучить надто правдиво. Вони ж могли вже знати про це все — число телефону, адресу, номер авта.

При кінці квітня Сташинського покликали до Москви, куди він подорожував під прізвищем «Крилов». На московській залізничній станції прийняв його один з працівників КГБ та повіз до готелю. Туди прибув Георгій Аксентієвич — один з визначних керівників КГБ, як його окреслив «Сергей». Після загальної розмови про Берлін Георгій зацікавився деталями атентату на Ребета, при чому заявив, що «рішено зліквідувати також Бандеру у відомий спосіб» і що «цю ліквідацію доручено» знову Сташинському.

Ягуш: Хто рішив — він чи якийсь греміюм?

Сташ: Для мене, що добре знав радянські відносини, було ясно, що таке рішення могло вийти тільки від колективного керівництва, з кола політично визначених людей — від уряду СРСР або від ЦК КПРС. На всякий випадок туди належав Шелепін.

Ягуш: Іншими словами, за вашим твердженням, ідеться про компетентні кола.

Георгій Аксентієвич оповів про ту саму, але удосконалену, зброю: дві рурки з двома отруйними ампулами і з окремою сіткою, завданням якої є затримати скалки скла, щоб вони не поранили лица жертви і не залишили жадного сліду. Подвійна рурка і друга ампула були призначені для охоронця Бандери, бо в Москві було відомо, що Бандера без охорони не ходить. Атенатат повинен бути виконаний в будинку або в гаражі при Крайтмаерштрассе. При непередбаченій перешкоді Сташинському залишили вільну руку щодо місця атенатату. Він отримав також патентові ключі для дверей згаданого будинку. Застереження Сташинського, що «завдання дуже важко виконати» з огляду на присутність охорони, не були взяті Георгієм до уваги. Ця розмова тривала коло однієї години.

Ягуш: Чи ви дістали тоді наказ, чи була це звичайна розмова?

Сташ: Хоч усе було сказане спокійним тоном, але було сказано твердо та рішуче людиною, яка звикла наказувати. Про заперечення з мого боку не могло бути й мови. Вся поведінка Георгія нагадувала мені «аристократа». Так, для мене він був беззастережним авторитетом. Після розмови ми випили шампанське за успіх.

Сташинський залишився тоді в Москві декілька днів, щоб взяти участь у святі 1 травня: від офіцера-опікуна з КГБ він отримав квиток для вступу на трибуну проти мавзолею Леніна-Сталіна.

Суддя Вебер: Чи Георгій сказав вам, чому треба вбити Бандеру?

Сташ: Ні. Але я сам знав багато про Бандеру як про емігрантського провідника і провідника емігрантської ОУН.

Зброю Сташинський отримав від зв'язкового офіцера КГБ в Москві коротко перед своїм виїздом до Берліну. Подвійний пістоль-шприц був вкладений в окремий алюмінієвий циліндер. Він дістав відповідні вказівки, як поводитися при польському та східнонімецькому митному контролі: він повинен відмовитися від контролю і зажадати розмови з командуючим офіцером державної безпеки, щоб при його допомозі пов'язатися з відповідним числом телефонічного апарату в Москві. (Числа цього апарату говіркий підсудний не подав, мовляв, його вже не пригадує собі). Така можливість практично виключалася, бо документи («командировка»), які стверджували його належність до «групи радянських збройних сил у НДР», мали відповідну печатку «польової пошти ч. 42 601». Це гарантувало імунітет.

В Берліні, де його прийняв «Сергей», Сташинський дістав доручення (це було коло 10 травня) полетіти до Мюнхену на документи одного німецького жителя Дортмунду, на чії документи він уже побував у Мюнхені в січні 1959 року. Циліндер із зброєю Сташинський заховав у лівій нагрудній кишені піджака.

Ягуш: При першій справі обговорено з вами прерізні казки; цим разом про «франкфуртські ковбаски» не було й мови.

Сташ.: На випадок якогось провалу я повинен був стосувати ті заходи, які були вже домовлені у випадку з виконанням доручення супроти Ребета. Я отримав зброю та патентові ключі з твердого металу.

Ягуш: Що ви ще отримали тоді від Сергея?

Сташ. (довго замислюється): Ага, пілюлі та протиотруйні ампули.

В Мюнхені Сташинський замешкав у готелі «Шоттенгамель». Наступного дня він почав слідження. Вже в січні він спостеріг, що Бандера ходить то з охороною, то без неї. Так було й тепер, у травні.

Одного разу в той час Сташинський побачив, як Бандера сам заїхав автомашиною до свого гаражу на Крайтмаерштрассе. Загорнувши зброю в газету, він пішов у напрямі гаражу і наблизився до Бандери на кількадесят кроків. «Гараж був відкритий і в ньому стояло авто, — оповідає зниженим тоном підсудний, — а він стояв ліворуч, ніби шукаючи чогось у середині авта. Він навіть не відчуває, що смерть стоїть уже так близько». Сташинський завагався і, забезпечивши пружину пістолю-шприцу та сховавши його назад у кишеню, відійшов швидко з думкою — «нехай Бандера ще поживе». В «Гофгартені» він вистрелив обидві ампули з отруєю і кинув пістоль у потік. На поданій йому д-ром Ягушем фотознятці він пізнав кам'яний міст, з якого кинув пістоль у воду. Сташинський залишився після цього кілька днів у Мюнхені, щоб пригадуються над тим, як переконати своїх зверхників щодо невдачі атентату. При допомозі переданого йому патентового ключа він пробує декілька разів відчинити двері до будинку, де живе Бандера; при одній такій пробі зломлюється борода ключа і залишається в замку. Тоді в крамниці «Вулворта» він купив пильник, щоб відповідно спилувати власний алюмінієвий ключ; також цей ламається і залишає частинку в замку. В цьому моменті д-р Ягуш показує оскарженому фотознятку.

Сташ.: Так, це — є борода моїх ключів.

Ягуш: А, може, ви приглянулися б ближче обом бородам?

Сташ. (взявши фото в руки): Це є обидві борода.

Цими своїми спробами з ключами Сташинський хотів переконати «Сергея», що йому не вдалося виконати атентат на Бандеру в гаражі, мовляв, хтось у той час був на підвір'ї, і що він хотів дістатися до середини будинку, при чому зламалися ключі. Для Сташинського не було виключеним, що якийсь інший агент КГБ міг за ним стежи-

ти, щоб перевірити правдивість його звітування. Забезпечивши за собою таке «алібі з ключами», він повернувся літаком до Берліну.

На початку жовтня 1959 року Сташинський дістав від «Сергея» доручення з Москви відлетіти з Берліну через Франкфурт над Майном до Мюнхену, щоб виконати атентат на Бандеру. 14 жовтня він подорожував з Берліну американською летунською лінією, а з Франкфурту — німецькою «Люфтганза». До Мюнхену він прибув ввечері і замешкав у готелі «Зальцбург». Наступного дня, 15 жовтня, він вивісився на міст Людвіга, споживши по дорозі «протиотруйну» пілюлю, звідки о год. 11 спостеріг коло будинку на Цепелінштрассе 67 сине авто марки «Опель-Капітен»; о год. 12 він побачив, як у це авто сіли дві особи — чоловік та жінка. Тоді він сів у трамвай, щоб поїхати на вулицю Крайтмаера, куди він прибув коло 12,20 години.

Ягуш: Як це все пояснити? Ви ж сказали, що він від'їхав, отже ви могли собі подумати: «Сьогодні я вільний від цього». Чому саме мав би Бандера їхати додому?

Прибувши на Крайтмаерштрассе, Сташинський побачив, що гараж Бандери замкнений, і на цій підставі зробив висновок, що Бандера додому ще не повернувся. Тому він рішив чекати на нього в околиці будинку до год. 13.

Ягуш: Це число означало, мабуть, для вас щось у роді ворожби.

Коротко перед 13 год. Сташинський спостеріг авто з відомим йому номером, а при керівниці — Бандеру, який їхав сам. Сташинський стояв тоді у віддалі кількох будинків. Тоді він рішив діяти: спрямував свої кроки в напрямі будинку ч. 7; з-під входових дверей помітив Бандеру з авто у гаражі; патентовим ключем відчинив двері будинку і піднявся сходами вгору. В цей момент він почув вгорі, в сходовій клітці, жіночий голос «До побачення» («Авф Відерзеен») і стукіт жіночих закаблукув по сходах. Щоб не бути баченим та пізнаним, він зійшов вниз, станув обличчям до дверей ліфту, удаючи, що хоче поїхати вгору. Не пам'ятає, чи звійшов він тоді у ліфт. Згадана жінка пройшла попри нього і замкнула за собою входові двері. Після цього він знову піднявся сходами і тоді почув, як відчинилися входові двері. Це — напевно Бандера, подумав. Справді, Бандера (якого пізнав) ногою притримував двері і лівою рукою намагався вийняти ключ із замку, бо в правій тримав паперові торбинки з овочами, здається, з червоними помідорами. Тоді Сташинський поволів почав сходити вниз і, щоб виграти час, нахилився, ніби поправляючи шнурівку черевика (до речі, він мав тоді черевики без шнурівок, як це він додатково пояснив). При входних дверях вони зустрінулися віч-на-віч. Сташинський встиг ще запитати, «чи замок не функціонує», на що Бандера, витягнувши ключ, відповів, що «все в порядку», при чому він повернувся лицем до Сташинського. Тоді цей вистрелив обидві отруйні ампули в обличчя своєї жертви. Не оглядаючись, Сташинський відкрив входові двері, роздушив на вулиці протиотруйну

ампулу та вдихнув її випари і скрутив ліворуч. По дорозі вкинув ключі в каналізаційний отвір і попрямував до «Гофгартену», де кинув зброю в уже відомий йому потік. Повернувшись до готелю коло 14 год., він спакував свої речі і найближчим поїздом від'їхав до Франкфурту.

Я г у ш: На вас чекають поїзди до Франкфурту ніби на замовлення.

У Франкфурті Сташинський переночував у готелі «Візбаден» і наступного дня відлетів британською летунською лінією до Берліну, зареєструвавшись у список пасажирів під фальшивим прізвищем «Ковальський». (В отриманій судом завірєній документації згоджуються і зголошувальний листок у готелі, і витяг із списку пасажирів даної лінії з того ж дня). В Східньому Берліні Сташинський телефонічно пов'язався з «Сергеем», якому з газет та радіо вже відомою була смерть Бандери. «Сергей» вітав Сташинського з «успішним виконанням доручення». Як у випадку Ребета вбивник написав два звіти про свій вчинок, де знову повторив, що він «привітав відому йому людину і привітання було виконане добре».

У своїй розповіді Сташинський подав, що голова Комітету державної безпеки (КГБ) при раді міністрів СРСР, Александр Н. Шелепін, дуже цікавився найдрібнішими деталями вбивства С. Бандери, наприклад, навіть питанням, якого кольору були помідори, що їх С. Бандера мав у паперових торбинках — червоного чи зеленого. В ході цієї розповіді голова сенату д-р Ягуш відчитав з документів слідства акт «оскарження проти невідомого» з датою 16. 10. 1959, в якому сказано, що «при померлому С. Попелі знайдено пістоль у спеціальному кобурі під правою пахвою», з чого можна б робити внесок, що С. Бандера був майкутом.

Но й вірт: Що ви думали, коли ви вбили п. С. Бандеру? Чи ви мали якунебудь особисту причину для такого вбивства?

Ста ш.: Я не мав жадної особистої причини його вбити. Я тільки виконав наказ.

Середа, 10 жовтня 1962, 15,05 год. по полудні

Голова сенату д-р Ягуш поставив підсудному питання: а) чи хтось у Німецькій Федеративній Республіці (НФР) впливав на нього, щоб робити такі зізнання; б) чи хтось з-поза НФР робив те саме. На обидва питання була заперечна відповідь.

Свідок пані Кресценц Губер була тією жінкою, що 15 жовтня 1959 ішла сходами в будинку на Крайтмаєрштрассе. Вона ствердила, що біля вінди бачила чоловіка, «але його волосся не було таке чорне, як в оскарженого».

Далі Сташинський оповів, як на початку листопада 1959 «Сергей» повів його в «ізольовану зону» радянської комендатури в Берліні-Карлсгорсті, де в конспіративній квартирі їх зустрів генерал КГБ.

«мабуть, начальник тамошнього управління КГБ». Від нього Сташинський довідався, що за виконання обох завдань йому призначено бойовий орден «Червоного прапора» — фактично військовий орден, яким під час миру відзначаються тільки спеціальні заслуги. Сташинський не був заскочений цією нагородою, хоч генерал підкреслив, що це велике та надзвичайне відзначення; що йому відкривається тепер шлях до великої кар'єри і що в Москві він пройде спеціальний вишкіл.

21 або 22 листопада 1959 Сташинського викликали до Москви; 25 листопада мало відбутися урочисте вручення ордена. З невідомих причин ця дата була пересунена на 6 грудня. Тим часом він вів розмови то з московським «Сергеем», то з Ніколаєм Ніколаєвичем — двома зв'язковими офіцерами КГБ. Після цього відбулася розмова з начальником відділу КГБ, Алексеем Алексеевичем — найвищим зверхником Сташинського, на тему майбутньої праці: однорічний спеціальний вишкіл КГБ, удосконалення німецької мови та докладних знань про Німеччину, вивчення англійської мови і планування дальшої праці в Західній Європі. На цьому місці д-р Ягуш відчитує зізнання Сташинського з давніших протокольних записів:

«Принадібно мені було сказано, що далші заплановані атентати на емігрантських керівників наразі не будуть виконуватися, поки не промине хвилювання серед емігрантів».

Сташ.: В розмові Алексей Алексеевич виразно сказав мені, що я працюватиму далі так, як за останні три роки, і що я виконуватиму атентати.

5 або 6 грудня Сташинського повели до головного будинку КГБ, де його прийняв Шелепін у товаристві Алексея Алексеевича та Георгія Ахсентієвича.

Ягуш (показуючи фотознятку): Чи пізнаєте, хто це є?

Сташ.: Так. Це — Шелепін, який у 1959 році був головою КГБ.

В урочистій обстанові Шелепін прочитав текст указу президії верховної ради СРСР від 6. 11. 1959, підписаного Ворошиловим та Георгадзе, затривавши в себе грамоту про надання ордена і передавши Сташинському тільки сам орден. «Правда», яка звичайно публікує прізвища тих, хто отримує радянські ордени, промовчала цей факт, бо справи того роду мусять залишитися таємницею. При допомозі накресленого плану Сташинський якнай докладніше з'ясував Шелепіну всі обставини смерті С. Бандери, при чому голова КГБ поставив питання, чи справді Бандера ніс тоді червоні помідори.

Судовий експерт російської мови прочитав тексти та переклади ряду документів, що їх Сташинський привіз із собою під час утечі в серпні 1961 року: радянський паспорт (ч. VII СА 501 141) та подорожні виказки — на прізвище «Крилов», метрика народження та студентська довідка Інституту чужоземних мов у Москві (ч. 70 004) — на його правдиве прізвище; крім цього, між цими документами було

посвідчення т. зв. «Науково-дослідного інституту» (кодована назва для КГБ), де сказано, що «тов. Сташинський Богдан Николаевич працював у цьому інституті від 1 лютого 1951 до грудня 1960»; що «з дорученої йому роботи вив'язувався докладно та успішно» і що «за успішну роботу при випрацюванні важливих проблем був нагороджений президією верховної ради СРСР орденом „Червоного прапора”». Дата цього кошмарного «документу» — 28 жовтня 1960, підпис — «Макар».

Після зізнань експерта Сташинський продовжував свою розповідь: в ході розмови Шелепін сказав йому, що після спеціального вишколу Сташинський буде використаний у такому самому напрямі на Заході, як і досі. На питання д-ра Ягуша, чи не міг він тоді скористати з нагоди, щоб, покликаючись на свою душевну розтерзаність, вказати, що для такої дальшої роботи він уже не надається, Сташинський відповів, що «в обставинах СРСР це не можливо». Підданий йому суддею приклад з Бісагою-Надійчином, який відмовився від шпигування в Мюнхені, не міг бути в його випадку застосований, бо «йшлося про дві неспівмірні речі — Бісага знав про справи мало», Сташинський же «був виконавцем дуже важливих завдань». В той час була також розмова з Ніколаєм Ніколаєвичем та Алексеем Алексєвичем на тему його одруження з німкенєю Інґе Поль. Обидва зверхники відмовили дати йому дозвіл на це. Тепер у присутності Шелепіна Сташинський повторив своє прохання і отримав від голови КГБ дозвіл на одруження при умові, що його німецька наречена переїде в Москву і погодиться на співпрацю з КГБ. Алексей аж ніяк не хотів дозволити подорож до Берліну і поступився лише тоді, коли Шелепін дав на це свою особисту згоду. В грудні 1959 Сташинський побував десять днів у своїх батьків у Борщовичах, після чого 22 грудня відбув з Москви до Берліну, де пов'язався з тамошнім «Серґеем», який уже був поінформований про стан речей.

У розмові з своєю нареченою він признався, «ким він є і де працює», — що є українцем, що називається Сташинський і є на службі державної безпеки СРСР. При цьому він подав їй також поставлені йому передумови для одруження. Тоді Інґе Поль запропонувала втечу на Захід.

Ягуш: Якби про це все написати сценарій, то все було б, як у кіні. Чому ви не використали такої пропозиції?

Сташинський пояснив, що це був би ризиковний крок для нього, що рахувався з гострою відплатою режиму супроти батьків та сестер і що хотів виграти час. (Із слідчого протоколу д-р Ягуш читає таке місце: «В своїй політичній переорієнтації та душевній переорієнтації я ще не пішов був аж так далеко»).

Ягуш: Чи ви замислювалися над тим, як може закінчитися ваша кар'єра, якщо ви залишитесь в СРСР?

С т а ш.: Спочатку я не рахувався з будь-якою небезпекою з радянського боку і таку можливість виключав. Таж моя дотеперішня робота була передумовою для особистої кар'єри.

Я г у ш.: У слідстві ви подали, що вас могли зліквідувати як того, що знав забагато.

С т а ш.: Так. Але в згаданий критичний час я ще не припускав такої можливості.

Наречена Інґе погодилася виїхати з ним до Москви. Подорож мала місце 8 або 9 січня 1960; вони подорожували на паспорт подружжя «Крилови». В Москві замешкали в готелі «Україна», опісля в готелі «Будапешт», звідки при кінці лютого перенеслися до готелю «Москва». Там відбулася розмова з Георгієм Аксентієвичем на тему одруження і коли Сташинський заявив, що він далі стоїть на своєму, почув від роздратованого Георгія відповідь, що він «ще жалітиме свого кроку». Не маючи дозволу на поновну подорож до Берліну, Сташинський на початку березня рахувався з думкою самовільно поїхати туди з своєю нареченою. Цілком несподівано для нього він дістав такий дозвіл у квітні і тоді повинчався з Інґе Поль у цивільному уряді та католицькій церкві.

В травні 1960 подружжя «Крилових» повернулося до Москви, де ним опікувався новий офіцер-зв'язківець КГБ Аркадій Андреевич, якому на допомогу був приділений московський «Сергей». Вчителька Сташинського для удосконалення німецької мови була співробітником КГБ.

У цей момент д-р Ягуш показує підсудному фотознятку, щоб той пояснив, кого на ній видно.

С т а ш.: Це — фотознятка, зроблена під час нашого перебування в Борщовичах у моїх батьків; тут — моя дружина, а тут — я. Це було під час Різдвяних свят 1961 року.

Я г у ш.: Чи ви не помиляєтеся щодо року?

С т а ш. (усміхнувшись по-зазнайськи): Ні, я не помиляюся. Це було в 1961 році. Ми ж святкуємо Різдво в січні; фото зроблене 7 січня.

Суддя Вебер: Ага, це — святкування за православним звичаєм.

ЧЕТВЕРТИЙ ДЕНЬ — СТАШИНСЬКИЙ ЗНОВУ ПРО СЕБЕ; СВІДЧЕННЯ ДЯДЬКА ІНґЕ ПОЛЬ ТА СУДОВО-МЕДИЧНИХ ЕКСПЕРТІВ

Четвер, 11 жовтня, 9 год. ранку

Сташинський з'ясовує своє ставлення до атентатів і мотивує свої вчинки. Робить це спокійним, майже монотонним голосом — без будь-якого внутрішнього зворушення. Як таємний працівник КГБ

він не мав жадних застережень морального характеру до своєї діяльності, бо був переконаним комуністом, хоч членом партії не був. Виконання першого доручення (вбивства Л. Ребета — прим.) стало для нього поворотним пунктом. Зброя, продемонстрована «людиною з Москви», зашокувала його; це було чимсь несамовитим для нього, що викликало страх та розгублення. «Сергей» був захоплений таким відзначенням свого підопічного. Але для нього самого це був жахливий кошмар, який примушував замислитися. Неначе в похміллі, хоч нічого не випивши, він вештався в той день вулицями Східнього Берліну і боровся сам з собою, не довівши справи до кінця. Сам від себе він не хотів вбивати. Після «випадку» з собакою нові думки переслідували його, бо цей невинний собака символізував у його уявленні людину. Він був такий розгублений, що навіть тепер не може пригадати собі, чи роздушив він тоді протиотруйну ампулу, чи ні. Щоб заглушити сумніви та сумління, він почав викликати в своїй пам'яті події, пережиті в молодості в родинному селі — криваві вчинки підпілля; а керівники еміграції — це ж вороги народу, зрадники, які силою стримують людей від повернення на батьківщину і завербовують їх як агентів для чужих розвідок. Але, з другого боку, виринала думка, що, може, йти про чоловіка та батька, який осиротить жінку та дітей. Одночасно він був свідомий, що наказ мусить бути виконаний беззастережно.

Будь-які його застереження зверхники не брали до уваги, навпаки, вони дали йому чергове доручення. Бувши в Мюнхені в жовтні 1957 він постійно боровся з собою і «аж відітхнув, коли двічі безуспішно чекав на Ребета». «Сергей» настоював, щоб агентат виконати на Карлсплаці 8. Коли в суботу Сташинський побачив людину, яку мав убити, ним «потрясло ніби електричним струмом».

Ягуш: Але ви вцілилися преспокійно.

«Своє тодішне доручення» Сташинський виконав ніби в сні і прочунав щойно в дорозі на Ленбахпляц. У цей момент відбувається цікавий діалог між головою суду і оскарженим, в якому д-р Ягуш прагне йому з'ясувати, що людина, яку мучать сумніви морального характеру, таки відмовляється від кримінального вчинку. Сташинський знову покликається на дані йому накази, від яких ухилитися не можливо, бо загрожували гострі репресії.

Ягуш: Про це ви говорите вперше.

Сташ.: Мене мусіли б зліквідувати як того, що забагато знає.

Ягуш: Чи не є це висновки, зроблені вами далеко пізніше?

Сташ.: Я говорив про це з самого ж початку.

Ягуш: Таке ваше з'ясування не є достатнє, щоб ви могли посилатися на примусове становище («Нетігунгштанд»).

Сташинський подібно з'ясовує свою внутрішню душевну боротьбу щодо «виконання другого доручення». Йому важко зрозуміти, як міг «Сергей» цинічно реагувати на його застереження щодо бомбового

замаху під час жалібної зустрічі на могилі Коновальця в Роттердамі, бо «там могли загинути ні в чому не винні жінки та діти». (Реакція «Сергея»: «Вони також не звертали б уваги ні на наших жінок, ні на наших дітей»). Він ще раз нагадує, як він захитався у травні 1959, коли була нагода «натиснути на пружину зброї»; як викинув цю зброю, не використавши її, у мюнхенський потік.

Ягуш: Але при цьому всьому вам ні раз не прийшло на думку не повертатися в СРСР.

Сташинський пояснює, що він попав у безвихідь, що він дуже важко провинився супроти НФР і тому не відважувався тоді просити про політичний притулок. А до того, коли в жовтні 1959 перед його відлетом до Мюнхену «Сергей» показав йому фальшиву фотознятку Бандери перед будинком на Крайтмаєрштрассе, він зрозумів, що завдання виконати мусить. Цей підступ міг вказувати, що за ним стежать. Коли в листопаді 1959 він побачив в кінотижневику кадри з похорону Бандери, відчув усю низькість своїх вчинків та свою безвихідь. А поділившись обережно цими своїми враженнями з «Сергеєм», почув у відповідь: «Якщо діти Бандери підростуть та усвідомлять ролю свого батька, то вони будуть тобі вдячні». Такий цинізм його «вразив дуже неприємно».

Перебування в Москві посилило його внутрішню боротьбу. Німецька книга про адмірала Канаріса переконала його, що немає різниці між гестапо і КГБ, а німецькі книжки про життя в Америці відкрили йому очі на кращий світ. Ці і подібні книги він мусів читати в ході свого дальшого вишколу на курсі КГБ. Також польські комуністичні газети та віденська «Фолькштімме» з'ясовували ситуацію на Заході об'єктивніше, ніж радянська преса.

У той час, коли він уже разом із своєю жінкою перебував у Москві, спостеріг, що його підслухують. Шукаючи одного разу за бляшечками, — «а це в Росії не є чимсь надзвичайним», — він побачив кабелі підслухового апарату. Вже раніше у розмовах зі своїми зверниками він часто чув закиди, що, замість того, щоб перевиховати свою жінку на «радянську людину», він цілковито підпав під її вплив. Нічим не маскована цензура приватних листів і ніби випадкова заміна ковертів вказували, що все його життя поставлене під контроль. Коли він повідомив зв'язкового офіцера, «московського Сергея», про вагітність своєї жінки і цей порадив йому зробити аборт, — «що в Росії дозволяється», — то цей факт ударив його обухом. До того ще «зайшли якісь перешкоди» в його дальшому вишколі. Найбільшим ударом для себе він уважав відмову поїхати до Берліну з нагоди різдвяних свят. Новий його начальник, ген. Валентин Якович, зиявив, що його дружина може подорожувати, але він, Сташинський, мусить залишитися в Москві. Тоді він відкрив своїй жінці всю правду про себе. Її порада була коротка: тікати на Захід.

Сташинський обмірковував, чи не втекти під прізвисьцем Йозефа Лемана під виглядом східньонімецького втікача, не признаючись при цьому, ким він є і які злочини виконав. Він та його жінка обговорили також можливість, чи не зголоситися б їм у посольстві НФР у Москві.

В січні 1961 Інге Сташинська виїхала до Східнього Берліну, умовившись перед тим з своїм чоловіком про таємний спосіб листування. В той час Сташинський отримав нового зв'язкового з КГБ — Юрія Миколайовича, з яким стосунки ніби дещо покращали, бо, мовляв, завданням останнього було усунути дотеперішні напруження та непорозуміння. Всі заходи Сташинського дістати дозвіл на подорож до Берліну з нагоди народження його сина Петра (30 березня 1961) закінчилися цілковитим неуспіхом. Коли 9 серпня 1961 Юрій Миколайович повідомив його, що, згідно з телеграмою від 8 серпня, підписаною прізвисьцем Поль, його син несподівано помер, Сташинський зважився натиснути на всі пружини, щоб дістати дозвіл поїхати на похорон свого немовляти. На своє здивування він такий дозвіл отримав і 10 серпня, о год. 10 ранку, відлетів військовою машиною в товаристві вищезгаданого зв'язкового КГБ до Берліну. Телеграму він узяв з собою.

Четвер, 11 жовтня, 15 год. по полудні

Юрій Миколайович аргументував своє товариство під час подорожі — продовжував розповідь про втечу Сташинський — тим, що не виключено, що американські розвідники отруїли його дитину, щоб заманити його до Берліну і там схопити. Прибувши того ж самого дня до Берліну, Сташинський мав можливість одверто поговорити з жінкою щойно наступного дня — 11. 8. Тоді вони вирішили визначити день похорону дитини на 13. 8. і день перед тим, у суботу, втекти до Західнього Берліну. Будиночок батьків дружини Сташинського в селищі Дальгов (на захід від Берліну) стояв під постійною охороною радянських та східньонімецьких розвідників, які кружляли навколишніми вулицями в трьох автомашинах. Не зважаючи на це, Сташинському та його дружині вдалося неспостереженими вийти задніми дверима, пройти кількома городами і, ховаючись за кущі, дійти аж до шляху, що провадить до селища Фалькензее. Там в одному автогаражі винайняли авто-таксі і, об'їхавши Західній Берлін з півночі, прибули без спеціально гострого контролю на територію Східнього Берліну (Сташинський легітимувався документом на прізвисьце Йозеф Леманн) — до залізничної станції Фрідріхштрассе, звідси — на станцію Шенгавзер Аллее і в Західній Берлін, де відвідали тітку Інге Сташинської. Дяцько останньої повіз «Йоші» (так називали Сташинського в колі родини його жінки) до президії поліції Західнього Берліну.

Зайдель (оборонець): Що стається, п. Сташинський, з радянськими агентами, які втікають на Захід?

Сташ.: Раніше чи пізніше їх досягає рука КГБ.

Зайдель: Чому ж ви перейшли на Захід?

Сташ.: Поперше, я вирішив уже не виконувати атентатів; по-друге, я переконався в Москві, що моїм обов'язком є перестеретти людей, щоб охоронити не тільки себе, але й інших.

Нойвірт (співобвинувач): Що ви думали, коли вбили панів Ребета і Бандеру?

Сташ.: Це я з'ясував уже сьогодні вранці.

Нойвірт: Чи ви вбили б свою сестру Ірину, якби дістали були такий наказ?

Сташ.: Дозвольте залишити це питання без відповіді.

Нойвірт: Чи відомий вам Тарас Чупринка, який два місяці перед тим, заки ви на доручення КГБ пролізли в підпільну групу, загинув у бою?

Сташ.: Про це нічого ніяк не знаю.

Нойвірт: Чи відомі вам такі прізвиська, як от Галичин, Добрянський, Смаль-Стоцький?

Сташ.: Ні.

Нойвірт: Чи українська підпільна діяльність була спрямована тільки проти поляків, як ви це твердили, чи також і проти росіян та німців?

Сташ.: Акції проти поляків велися до 1947 року; тоді поляків виселено з України. Після цього підпілля в основному боролось проти росіян.

Нойвірт: Як відомо, український визвольний рух прагне відділити Україну від Росії. Чи на основі радянської конституції Україна не має права на вільне та самостійне існування?

Сташ.: Я не правник, щоб відповідати на таке питання.

Нойвірт: Чи знаєте, що сталося з вашим дядьком Петром?

Сташ.: Ні.

Нойвірт: Його замордували більшовики в 1941 році.

Сташ.: Мені відомо, що його арештували в 1939 році.

Нойвірт: Ви називаєте себе росіянином, хоч одночасно твердите, що ви з походження українець. Як це пояснити?

Сташ.: Коли я вживаю окреслення росіянин, то роблю це в розумінні державної приналежності.

Нойвірт: Чи відомі вам факти, що СРСР використовує дипломатичну пошту для перевозу таємної зброї чи подібних речей?

Сташ.: Таких прикладів я подати не можу. Однак мені відомо, що радянських дипломатів використовують для розвідувальної праці.

Після цього до ставлення запитів підсудному зголосився адвокат Адольф Міер, правний заступник співобвинувача пані Дарії Ребет.

Мієр: Яку платню ви отримували як агент КҐБ?

Яґуш читає із слідчих протоколів: 1951-1952 — 800 карб., 1953-1954 — 1 500 карб., 1955-1958 — 800 нім. марок, 1959 — 900 нім. марок, 1960 — 2 500 карб.

Сташ.: Крім цього, я отримував під час подорожей до Мюнхену по 30-50 нім. марок на день.

Мієр: Чи відзначення орденом «Червоного прапора» було пов'язане з якоюсь грошовою платнею? Чи за виконання завдань ви отримували якісь грошові винагороди?

Сташ.: Ні, Ні орден, ні виконання окремих завдань грошима не гоноруються.

Мієр: Але ж відомо, що з орденами часто пов'язана місячна платня.

Сташ.: Я не дістав ордена в Америці!

Мієр: Чи не думаєте, що «Сергей» міг спостерегти вашу внутрішню боротьбу, про яку ви тут так багато говорите?

Сташ.: Не припускаю. Мене ж сім років дресували, щоб назовні не показувати своїх внутрішніх зворушень та переживань.

Мієр: Чи відома вам історія українського визвольного руху за останні 50-80 років? Чи відомо вам, що Петлюра і Коновалець були вбиті більшовиками?

Сташ.: Ні, ця історія мені не відома. Що Петлюра був убитий, чую уперше тут на залі.

Мієр: Чи відомо вам, що в грудні 1917 Ленін визнав державний суверенітет самостійної України, а опісля напав на цю державу?

Сташ.: Мені це не відомо. Але ви ставите мені питання так, якби я був професором історії.

Мієр: А, може, ви знаєте, за що боролася ваша молодша сестра?

Сташ.: За самостійну Україну.

Мієр: Чи знаєте, де лежить Білогорща?

Сташ.: Прошу повторити назву, бо я не дочув. (Коли йому дуже виразно повторено цю назву, Сташинський відповів рішучим «ні». До речі, Білогорща віддалена на яких 40 км від Борщович).

Додаткове запитання д-ра Ганнса Нойвірта, правного заступника співобвинувача пані Ярослави Бандери: «Що вам відомо про Данкова, за мешканням якого в Мюнхені ви стежили?»

Сташ.: Це — Стецько, який був «міністерпрезидентом» чи міністром в уряді, який постав за німців.

В дальшому ході процесу президент сенату д-р Яґуш прочитав на цьому місці деякі уривки з протоколу поліційного переслухання Степана Бандери в Мюнхені, в лютому 1956 року. З прочитаного тексту не було ясно, з приводу якої справи був тоді переслуханий органами мюнхенської поліції С. Бандера. Однак з українського погляду ці прочитані на залі тексти не могли робити позитивного враження ні щодо особи переслуханого, ні щодо висловлених ним

тоді оцінок у справах української політики. В цьому протокольному документі С. Бандера, м. ін., дав «характеристику» двох т. зв. «розламів в ОУН» — 1940-1941 та 1954 рр. М'яко висловившись, це була дуже однобічна характеристика, скомпонована в сенсі, що «від ОУН, законно керованої С. Бандерсю», відкололися група А. Мельника і група Л. Ребета. У зв'язку з цим фактом виникає дуже просте питання: чи справді форум якоїнебудь поліції є місцем для складання «політичних декларацій»?

Тепер прийшла черга на переслухання свідків чи експертів у ролі свідків.

Експерт-графолог від Федерального кримінального управління («Бундескріміналамт») ствердив тотожність підписів Б. Сташинського, зроблених ним на різних документах, де він підписався різними прізвищами згідно з своїми тодішніми фальшивими документами.

Дядько Інге Сташинської з Західного Берліну коротко та переконливо оповів про суботу, 12 серпня 1961, коли його небога та її чоловік Йонні (тобто Сташинський) прибули до його помешкання і просили, щоб він «негайно повіз російського офіцера таємної служби» (тобто оскарженого) до президії західноберлінської поліції. Свідок повіз його туди своєю автомашиною.

Директор Інституту судової медицини в Гайдельберзі, проф. Мюллер, продемонстрував висліди експериментів, виконаних в його інституті при допомозі зреконструйованого пістоля-шприца, і дійшов до незаперечного висновку, що вистреленими з цього пістоля випарями синильної кислоти («Блявзойре») можна вбити людину і що після двох днів не можливо знайти жадних слідів в убитого. Синильна кислота залишає сліди передусім у легенях та печінці, які однак по певному часі зникають. При ціянкалії цей процес триває довше, бо щойно в шлунку він перемінюється на синильну кислоту, яка дістається в кров. Також нікотина в плинному стані діє подібно до синильної кислоти, з тією різницею, що на об'єкті пострілу залишає жовту пляму; при вчинках Сташинського нікотину до уваги брати не можна, бо не було жадних жовтих слідів. Щодо пілюль, споживаних Сташинським перед виконанням атентатів, д-р Мюллер висловлює думку, що могла б бути мова про пілюлі, які звільняють людину від моральних скрупулів; з великим застереженням він вказує на «первентин», який однак треба споживати у великій кількості.

На цьому місці постає дискусія між ним і проф. Равхом з Інституту психіатрії при Гайдельберзькому університеті. Останній твердить, що «найвищою мірою неправдоподібним є існування такого роду пілюль». Один з федеральних суддів вказує при цьому на факт, що в травні 1959, коли оскаржений захитався і не виконав атентату на Бандеру, він таку пілюлю спожив, виходило б, без будь-якого наслідку. Ця дискусія важлива тим, що йшлося про питання, чи

можна до оскарженого стосувати параграф 51, абзац 2, кримінального кодексу НФР, де говориться про послаблену відповідальність проступника.

Протизасобом проти синильної кислоти можна б уважати «амільгідрид» — до такого висновку дійшов д-р Мюллер, мавши на увазі ампули, що їх роздушував у лівій руці Сташинський після виконання атентатів.

Від імени директора мюнхенського Інституту судової медицини, проф. Вольфганга Лявеса, який відповідає за розтини тіла Лева Ребета і Степана Бандери, протокольний звіт про ці розтини прочитав д-р Вольфганг Шшанн — доцент у цьому інституті.

У випадку Ребета стверджено, як це зробив також поліцейний лікар, смерть від розриву серця, кровоносні судини якого були дуже ослаблені; теж печінка виявила поважне захворювання. З огляду на те, що розтин тіла міг бути проведений щойно два дні після смерті (в понеділок, 14. 10. 1957), вже не можна було сконстатувати слідів синильної кислоти. Однак не можна виключати смерті від випарів цієї кислоти. Недоцільним було розкопувати могилу покійника, бо після перших зізнань Сташинського восени 1961 року проминуло понад 700 днів від смерті Л. Ребета; за такий проміжок часу аж ніяк уже не можливо встановити найменших слідів синильної кислоти. Це підтверджує вся фахова медична література. Скалок скла ампули на лиці покійника не знайдено.

Розтин тіла Бандери був зроблений наступного дня після його смерті. Без усякого сумніву стверджено, що смерть наступила внаслідок синильної кислоти, введеної в організм — сильний запах мигдалів із шлунка та мозку. В шлунку знайдено рештки овочів. Біля уст помічено поранення від скалок скла, що тоді нічим не можна було пояснити. Також стверджено таке поранення слизових тканин. В час обох розтинів тіла нічого не було відомо про можливість вбивати людину при допомозі отруйних випарів з пістоля-шприца.

П'ЯТИЙ ДЕНЬ — СВИДЧЕННЯ ПОЛІЦЕЙНИХ ТА РОЗВІДУВАЛЬНОГО ЕКСПЕРТІВ; ПСИХІЯТРИЧНА ОЦІНКА ПІДСУДНОГО

У п'ятницю, 12 жовтня, публічне засідання суду почалося щойно о год. 9,30, бо «при закритих дверях» (тобто при відсутності представників преси та всіх слухачів, за винятком правних заступників обох співобвинувачуючих сторін) переслухано, здається, свідків, безпека яких могла бути загрожена. Після відкритого засідання першої половини дня в кулуарах міжнародної преси ставлено щодо прізвищ цих свідків такі припущення: а) колишній радник німецької Федеральної розвідчої служби Гайнц Фельфе, якого арештовано

на початку листопада 1961 за агентурну співпрацю з КГБ; б) людина, з якою Сташинський зустрічався в Мюнхені, Аугсбурзі та Ной-Ульмі впродовж 1956 року, щоб завербувати її на службу КГБ, і прізвище якої за згодою оборонця було виєліміноване головою сенату з ходу обговорення та фігурувало «на 13 стор. акту оскарження» (до речі, журналісти цитували це прізвище на підставі передпроецевої статті в тижневику «Кріст унд Вельт» від 27 квітня 1962); в) Інге Сташинська, дружина оскарженого; г) Євгенія Мак, яка трагічного 15. 10. 1959 о год. 12, виїхала автомашиною разом з С. Бандерою з-під будинку на Цеппелінштрассе 67. Ці журналісти також довідалися з кіл присутніх у залі членів ЗЧ ОУН, що до федеральної прокуратури ніби зголосився брат Б. Сташинського, який живе на півдні Франції; вони подали також прізвище та ім'я нешлюбного сина батька Сташинського і назву міста його перебування.

Першим, хто свідчить цього дня, є кримінальний інспектор Фангауер, який працює в «групі безпеки» Федерального кримінального управління. Він стверджує, на питання д-ра Ягуша, що ніхто не впливав на нього, щоб робити такі чи такі заяви перед судом. Фангауер керував поліційним слідством проти Сташинського від 1 вересня 1961, коли американська розвідувальна служба, до якої в Берліні зголосився оскаржений через посередництво тамошньої німецької поліції, передала справу Сташинського німецьким поліційним органам. Спочатку він у цілому не вірив розповідям Сташинського і вважав їх твором фантазії. Але при конфронтації цих розповідей з перевіреною документацією — підтверджені летунськими компаніями дати польотів підсудного з Берліну до Франкфурту чи Мюнхену і назад, встановлені в готелях зголошувальні листки і всі деталі, подані Сташинським щодо обставин вбивства Л. Ребета і С. Бандери — він дійшов до безсумнівного та незаперечного переконавання, що арештований говорить правду. На жаль, з браку документації не можна було встановити числа кімнати в готелі «Грюнвальд», де в квітні 1957 замешкав Сташинський, щоб з вікна своєї кімнати стежити за Л. Ребетом, коли цей ішов на працю до редакції «Українського самостійника». Стверджено, що з вікон готелю, які виходять на Дахауер Штрассе, таки можна робити такі обстеження. Між свідком і підсудним виникає непорозуміння на тлі, чи під час переслухання Сташинського в сходовій клітці будинку на Карлспляці 8 (для реконструкції обставин убивства Л. Ребета) вживався магнітофонний апарат, чи ні. Сташинський казав, що так, а Фангауер заперечував. Але інспектор мусів податися, підтвердивши свого опонента: «Так, це — відповідає правді». Свідок склав присягу на правдивість своїх зізнань.

Старший кримінальний майстер Фукс («Кримінальбермайстер» — ранга, що відповідає старшому сержантові), співпрацівник мюнхенської поліційної комісії для справ убивств («Мордкомісіон»), заявив, що Сташинський з першого погляду пізнав фотознятку Бісаги-Надій-

чина. При яких обставинах ця фотознітка опинилася в його посіданні, свідок пригадати собі не може. Він також підкреслив, що розповіді Сташинського під час слідства підтвердилися перевіреними документальними даними. Можливим є, що Сташинський міг бачити поліцейний віз біля будинку на Карлспляці 8, коли 12. 10. 1957, о год. 13 повертався з «Гофгартену» до готелю. Фукс переслухував пані Мак коротко після смерті С. Бандери, тобто вже 15. 10. 1959. Він був тим, хто в замку входових дверей до будинку на Крайтмаерштрассе 7 знайшов відламани бороди ключів, про що в слідстві та на суді зізнав Сташинський. Між цим свідком і підсудним також виникла суперечка на тему, хто накреслив плян вулиць, якими йшов Сташинський після вбивства Л. Ребета. Свідок твердив, що такий плян напшкіцував він сам на підставі заповідань арештованого, що цей заперечив. Знову вишло, що підсудний мав рацію. Цей свідок також склав присягу.

З напруженою увагою представники преси та всі учасники процесу вислухали висновки експерта Федеральної розвідної служби, радника фон Бутляра, сподіваючись почути від нього відразу про справи, які лежать близько до політичних сенсацій. Однак на цю сенсацію довелося чекати дещо довше. Німецький експерт від розвідувальної роботи СРСР та «східнього ब्लюку» почав з підтвердження правдивості радянських документів, пред'явлених Сташинським після його втечі на Захід. Фахова експертиза оцінила їх безсумнівно оригінальними. Подавши побіжний опис побудови апарату КГБ, він докладніше зупинився на змінах у структурі цього апарату, які зокрема зайшли в ньому після XX з'їзду КПРС. На його думку, «відновлення принципів соціалістичної законности» не означає відмови від засобів терору, а умовну «лібералізацію» цих засобів: тепер ліквідовано тільки самовілля окремих органів поліції, щоб на це місце ввести засаду співвирішальности та колегіяльности. Акти терору обмірковуються тепер у відповідних греміюмах. Александр Н. Шелепін, який з жовтня 1958 по листопад 1961 очолював КГБ, не має за собою кар'єри поліцейного апаратника; як колишній всесоюзний секретар комсомолу він є політично профільованою особою і належить до вужчого кола прихильників Хрущова. Тепер він піднявся на партійній драбині вище, бо йому як секретареві ЦК КПРС підлягають всі справи безпеки, в тому числі також і контроль над КГБ.

Сташинського не можна трактувати як «кур'єра КГБ»; він назвав себе «таємним працівником КГБ», і це відповідає правді. До працівників цього роду належать завдання оперативного характеру. Доручення, які він отримував, були колегіяльно вирішувані на високому щаблі радянського апарату безпеки.

Вже з інших розвідувальних афер відомо, що назва «Науково-дослідний інститут» є маскованою назвою для КГБ. Достовірність Сташинського щодо його походження з західних областей України ствер-

дили дві довірені особи, «що добре знають околиці Львова, як також і говірку, якою там говорять українці».

Фон Бутляр дав також стислу характеристику Організації українських націоналістів, визначивши її функцію як визвольно-революційної організації, що за останні десятиріччя активно діяла на українських землях. На еміграції існують, за його окресленням «три групи ОУН — ОУНБ (або ОУНр), яку очолював С. Бандера і яка проявляє найбільшу активність; ОУНм під керівництвом А. Мельника; ОУНС, яку очолював Л. Ребет і яка займається ідеологічними питаннями та науковим дослідженням ситуації на Україні».

На цьому місці д-р Зайдель (оборонець) попросив фон Бутляра з'ясувати, що він розуміє «під революційністю ОУНБ, бо в слідчих актах процесу є письмова оцінка відомого знавця східноєвропейських справ, який — цей професор — визначає революційність ОУНБ як „схильність стосувати засоби насилля та бомби”».

Б у т л я р: Відомо, що революції в м'яких рукавичках не робляться.

Я г у ш: Інакше й бути не може.

П'ятниця, 12 жовтня, год. 15,30 по полудні

Засідання суду почалося спізнено, бо знову ведено розправу «при закритих дверях».

З а й д е л ь (ставить питання Бутляру): Що стається з радянськими агентами, які переходять на бік Заходу?

Б у т л я р: Кожний перебіжчик мусить рахуватися з помстою КГБ. Є багато випадків викрадання людей. Єдина порада: бути якнайобережнішим і про можливі загрози та небезпеки з боку КГБ негайно повідомляти дані органи безпеки стосовної країни.

Щойно тепер прийшла сенсація, на яку з нетерпінням чекали деякі німецькі журналісти. Фон Бутляр повідомив, що «колишній співпрацівник „Бундеснахріхтендінст-у”, радник на пробу Гайнц Фельфе», який виявився агентом радянської розвідки і який з перших днів листопада 1961 знаходиться під арештом, поінформував Східній Берлін про втечу Сташинського та про його самооскарження. Фельфе був якоюсь мірою інформований про хід слідства у «справі Сташинського». Німецька розвідувальна служба перехопила 20 та 27 жовтня 1961 зашифровані радіоінформації з Москви, призначені для Фельфе, де двічі ставлено питання, якою є реакція на виступ Ліппольца під час пресової конференції, що відбулася 13 жовтня 1961 у Східньому Берліні і де Ліппольц широко зreferував московську версію смерті С. Бандери.

Після цієї заяви декілька кореспондентів у поспіху залишили судову залу, щоб поінформувати свої редакції про німецьку сенсацію.

Свідок, який зізнавав з лави експертів, був запрошений головою суду до «пульту свідчень», щоб там скласти присягу, яку президент сенату д-р Ягуш попередив заявою: «Ваша присяга стосується фактів, а не ваших висновків».

Професор Равх схарактеризував Сташинського як людину великої інтелігенції та знаменитої пам'яті. Психічно він є цілком здоровою людиною, яка повністю відповідає за свої вчинки. Його випадок на гойдалці в 1944 році ні в чому не порушив його пам'яті і не залишив жадних поганих для нього наслідків. Немає найменших застережень щодо його здатності бути відповідальним за вчинки. Його почуття свідомости не порушене, однак він не виконував замахів холоднокрівно. А щодо проблеми його правдомовности: в ньому рівноважиться вольова тугість з вольовою м'якістю — в основному він людина м'яка; він вміє твердо подолати свої почуття та внутрішні переживання. Це — людина твереза, не схильна фантазувати чи розказувати казки. Він є в стані швидко орієнтуватися і схоплювати суть справи. Науково не можна дослідити та встановити, чи хтось неправду говорить свідомо та інформує фальшиво. Оскаржений є людиною, яка не завжди вміє думати самостійно; він постійно потребує якогось авторитету, якому радо кориться. Таким авторитетом для нього були комуністична ідеологія та КГБ, а опісля його жінка. Годі увяйти собі його втечу без її ініціативи. В цілому Сташинський є особою ще не визрілою.

З а й д е л ь (реплікуючи на з'ясування Равха): Не вільно забувати, що оскаржений пройшов упродовж 7 років досконалу психічну дресуру.

Голова сенату д-р Ягуш повідомляє, що процес продовжуватиметься в понеділок, 15 жовтня, о год. 9 ранку.

ШОСТИЙ ДЕНЬ — ПРОМОВИ ПРОКУРОРІВ, СПВОВВИНУВАЧУЮЧИХ СТОРІН ТА ОБОРОНЦЯ

Понеділок, 15 жовтня, 9,04 год. ранку

Оборонець Сташинського, д-р Гельмут Зайдель, складає заяву, що оскаржений хоче з'ясувати свій теперішній погляд щодо своїх вчинків.

С т а ш . : Мені не є так легко говорити про це. Я вважав Ребета і Бандеру противниками та ворогами народу. Головним мотивом моїх вчинків був примус наказу, який мені було дано. Коли ж згодом я перемінився (він заклопотано усміхається — прим.) політично та ідеологічно, я пізнав, що мої вчинки є вчинками злочинними.

Першим промовив заступник прокурора, радник обласного суду д-р Оберле, який у 40-хвилинній промові зрезюмував злочинну діяльність обвинуваченого, із зустрічі з капітаном КГБ Ситниковським почавши, а на двох кримінальних убивствах у Мюнхені скінчивши. «У випадку д-ра Лева Ребета, — сказав він, — Сташинський скваліфікував себе в очах КГБ як успішний атентатник і тому його обрано для виконання чергового атентату». Підсудний признався в усьому, і його визнання зроблені добровільно; але цього факту не вистачало б, щоб його засудити. Його визнання підтверджуються цілим ланцюгом незаперечних доказів. Поданий ним життєпис повністю згоджується з принесеними ним документами. «В його зізнаннях немає ні одного серйозного протиріччя, тому ці зізнання заслуговують на повне довіря». Для прокуратури вже з довгого часу не було найменших сумнівів щодо його визнання». Якщо існують неясності щодо свідчень пані Губер, то вони постали «в наслідок пересунень у пам'ятевій здатності людини реконструювати факти після довгого проміжку часу». Важливі факти були також з'ясовані під час непублічного засідання суду в п'ятницю.

Федеральний прокурор д-р Кун підкреслив у своїй промові, яка тривала 1 год. 15 хвилин, що йдеться «про політичне кримінальне вбивство, про атентати на двох провідних політиків українського екзилу» і що «фізична ліквідація емігрантських провідників виконується, як це окреслив Сташинський, в інтересах російського народу». Процес став сенсаційним тому, що вбивник був виконавцем рішень та наказів КГБ. Наказодавці не є якоюсь групою політичних екстремістів, а найвищими службовцями державної інституції. До того, найвищі державні органи схвалюють рішення вчинити кримінальні вбивства і нагороджують виконавця орденом. «У цьому процесі йдеться не тільки про вбивства та вимір кари, але також і про грубе порушення суверенності іншої держави — Німецької Федеративної Республіки. Цей факт заслуговує на окреме відзначення... КГБ, давши в руки Сташинського убивчю зброю, вклав у ці руки також і престиж своєї держави... Оскаржений, який був свідомий неморальності своїх вчинків, не зробив ні найменшої спроби, щоб протистояти злочинним наказам або щоб ухилитися від співпраці з КГБ».

Документ т. зв. «Науково-дослідного інституту» з адресою «поштова скринька 964» підтверджує, що вбивник діяв зумисно, пляново та продумано; вбивник був свідомий, що йдеться про підступні атентати. Це — кримінальне вбивство, що карається за параграфом 211 кримінального кодексу НФР, який злагіднюючих обставин не передбачає і який встановлює покарання досмертною важкою тюрмою. В прокуратури немає жадних сумнівів щодо кримінальної відповідальності оскарженого: накази щодо вбивств не були законними; вбивства були виконані з порушенням принципів міжнародного права; сліпий

послух ніяк не може звільнити людину від виконаного нею злочину. До оскарженого не можна стосувати параграфу 52, який говорить про скрутне становище проступника. Його велика сповідь, яка в таких випадках рідко трапляється, заслуговує на визнання; також треба брати до уваги його переживання з юнацьких років, коли на його батьківщині йшла «війна всіх проти всіх». Треба вірити і зміні його поглядів. Не зважаючи на це, злагіднюючих обставин йому визнати не можна. Тому прокурор запропонував покарати Сташинського:

— двічі досмертною тюрмою за кримінальне вбивство Ребета і Бандери;

— трьома роками важкої тюрми за зрадницьку діяльність (шпигунство — прим.) і співпрацю з КГБ;

— позбавленням громадянських прав на все життя і

— заплатам судових коштів.

Адвокат д-р Нойвірт заявив від імені пані Я. Бандери, що їй ідеться передусім про те, щоб оборонити добру пам'ять її чоловіка та вияснити справжню причину його вбивства, і що вона не прагне помсти. В дальшому він підкреслив, що український визвольний рух заступає засаду, що смерть за ідею не страшна і що кожний готовий вмерти за неї. Хоч процес був чисто кримінальний, його основа і тло суто політичні — ідеться про визвольну боротьбу цілого народу. Оскаржений став об'єктом диявольських метод більшовицького режиму, перебравши на себе ролю модерного яничара, який у найпідліший спосіб використовує свою сестру, щоб вкрастися в довір'я національного підпілля. Він свідомий, що «це ти не смієш чинити», але він зробив це; він свідомий засади «не вбивай», але він убив Ребета — ідеолога, і Бандеру — організатора українського визвольного руху. «Знищенням Ребета і Бандери ми послабимо визвольні позиції українців» — такою є диявольська логіка наказодавців у Москві.

Нойвірт згадав драматичну ролю Інґе Поль і факт, що спинено судове доходження проти проф. Оберлендера, проти якого Кремль повів був наклепницьку кампанію. Свою промову він закінчив: «Лев Ребет та Степан Бандера, які впали на полі свободи України, впали тим самим також на полі європейської свободи».

Понеділок, 15 жовтня, 15,02 год. по полудні

До слова був запрошений адвокат Мієр, правний заступник співвинувача пані Д. Ребет. Він ствердив, що визнання вини підсудним було тверезе та речеве, в наслідок чого процес був у стані з'ясувати лаштунки злочинної діяльності КГБ. До цього спричинився передусім діловий спосіб ведення засідань суду. Одночасно процес на-

світлив визвольну боротьбу українського народу. «При цій нагоді хочу ствердити, — сказав Міер, — що сили українського визвольного руху коріняться в Україні, а не на еміграції; ОУН з-за кордону тільки підтримує ці змагання на батьківщині. Трагізмом цього процесу вважаю смерть двох заслужених борців за державну самостійність України».

Міер ствердив, що вбитого Лева Ребета знайдено на другому поверсі і що Сташинський говорив про атентат, виконаний ним на сходах між партером і першим поверхом. Одночасно він висловив здивування, що суд не знайшов можливості переслухати пані Дарію Ребет щодо обставин, попереджуючих смерть її чоловіка, і що її офіційно не повідомлено було у відповідний час про неприродний характер цієї смерті.

В дальших своїх висновках Міер висловив погляд, що йдеться про звичайне вбивство («Тотшляг») і пояснював, що д-р Ребет не був убитий підступно («гайтюкіш»), а через «використання моменту заскочення». Тому не можна карати підсудного як кримінального вбивника («Мердер»).

Я г у ш: Чи ви, пане адвокат, ставите в цій справі формальний внесок? (Міер заперечив).

Міер визнав за оскарженням «стан примусу в наслідок наказу» («Бефельснотштанд»), не зважаючи на факт, що він «виявив особисту нездатність ухилитися від наказу». Моя мандантка, — говорив адвокат, — оцінює вбивство свого чоловіка з перспективи визвольної боротьби України і, знаючи обставини в СРСР, має навіть деяке зрозуміння для способу, як боронить себе Сташинський, мовляв, він діяв під примусом наказу. Вона вважає, що можна припускати, що в СРСР не є можливо наказу не виконати. А в дальшому контексті: Пані Ребет, яка звірилася мені, що могла б бути правним оборонцем оскарженого, не почуває до нього ненависти і навіть жаліе Сташинського; вона вірить, що підсудний жаліе свого злочину. Смерть свого чоловіка вона трактує як поворотний стовповий камінь на шляху визвольної боротьби України.

«Я вважаю оскарженого, — закінчує Міер, — винним у виконанні звичайного вбивства. Лагідний вирок є також покутою».

Із слова пані Дарії Ребет віднотуюю такі місця:

«Насамперед я маю сказати, що мені дуже важко бути в ролі співвинувача... Кого я обвинувачую? І якщо я маю відповісти на це питання точно і правдиво, а таким є справді моє бажання, то відповідь моя звучатиме так: оскарження стосується наказодавців, російсько-більшовицького режиму, радянської системи, в яку людину вбудовано безоглядно і майже фаталістично і в якій вона стає механічним складником».

Все те, що виявилось тут цими днями, я сприймаю як глибоку та жорстоку трагедію. Я не маю супроти оскарженого почуття злоби і ненависти. Це я можу сказати і твердити також від імені мого майже дорослого сина, точніше обох моїх дітей. З чисто людського погляду оскарженого можна жалувати, і я не кладу ніякої ваги на те, щоб його покарано гостро. Справу Сташинського я бачу... як явище, що є відзеркаленням трагічної долі нашого народу. Це явище не стоїть відірваним від усього іншого, замкненим у собі. Воно є тільки одним фрагментом в усьому історично-політичному комплексі змагань українського народу до вільного, людського, державно-незалежного життя...

Стосовно зізнань оскарженого про українську еміграцію, про її керівних осіб... належить ствердити наступне: тут маємо справу з умисним звуженням і сплосченням справи... Еміграція в своїй масі вже давно знає, чому вона опинилася на Заході... Далекосяжна роль російських можновладців та наказодавців у розгляданих на цьому суді речах ясно доводить, що проблема України є для московської метрополії саме проблемою, питома вага якої зростає дедалі більше.

З особистого становища деяких речей направити не можна... Якщо відомості про те, що тут діється, проб'ються крізь залізну завісу, то вони, можливо, дадуть обманеним людям привід замислитися... З другого боку, і західній світ міг би повчитися дечого з таких випадків і зробити для себе розумні практичні висновки. В такому аспекті, хочеться думати, все те, що сталося, не залишиться без значення».

Із слова 21-річної доньки С. Бандери, панни Наталії, повний текст якого вже був опублікований в українських газетах, цитую його закінчення:

«Мій незабутній батько виховав нас у любові до Бога й України. Він був глибоко віруючим християнином і загинув за Бога і за незалежну, вільну Україну... Мій блаженної пам'яті батько... залишиться провідною зіркою всього мого життя, так само — життя мого брата та моєї сестри і української молоді».

Після цього слідували промови колишнього члена американської палати репрезентантів, адвоката Ч. Керстена, та секретаря Українського народного союзу у США, адвоката проф. Я. Падюха. Керстен говорив англійською мовою. Тексти обох промов також опубліковані в українській пресі. До письмового та усного німецького перекладу промови Керстена д-р Ягуш висловив своє застереження: «Дозволю собі вказати на те, що йдеться про вільний переклад».

Оборонна промова д-ра Гельмута Зайделя була побудована фахово і виголошена блискуче. Він вказав на те, що процес є «значним вирізком з визвольної боротьби одного з великих народів — народу українського» і що за його перебігом «з великим напру-

женням та увагою стежать весь світ та українська еміграція». Зайдель спеціально заакцентував, що в 1950-1957 рр. його мандант «попав у млин ідеології» і що «при керівниці його волі постійно сидів хтось інший». «Вже пані Ребет, якій на цьому місці висловлюю подяку за її великодушну людяну поставу, — говорив він, — ствердила, що радянська система жорстоко калічить тіло, душу і життя людини». Він вважає, що підсудного не можна трактувати як відповідального виконавця, а тільки як помічника у виконанні злочинів, бо головний виконавець не сидить тут, на лаві обвинувачених. Сташинський отримав накази вбивати від уряду своєї країни, і не можна забувати, що діалектичний матеріалізм став для його визнавців чимсь у роді релігії. Сташинський прийшов ніби з іншого світу, де не існують критерії моралі, де немає індивідуальної волі і де все життя підкорене беззастережному служінню більшовицькій системі. Оскаржений не мав можливості вирішувати вільно, бо він постійно був загрожений брутальним насиллям. Пояснюючи різницю між відповідальним виконавцем злочину і «помічником виконавця», Зайдель покликається на писання д-ра Ягуша в цій справі, опубліковані в журналі «Дойче Юрістенцайтшріфт», і на рішення берлінського п'ятого сенату для кримінальних справ. «Вчинки були виконані, — говорить оборонець, — бо цього прагнув головний винувник-виконавець, а його помічник мусів триматися директив цього головного виконавця». На закінчення Зайдель висловив прохання, щоб суд узгляднів у своєму вироді злагіднюючі обставини, які виникають з параграфів 211, 212 та 213 кримінального кодексу НФР, як також і параграф 51, абзац 2, цього ж кодексу, бо не є виключеним, що Сташинський діяв під впливом хемічних пілюль. «Підсудний був тільки сліпим знаряддям Комітету державної безпеки (КІБ) СРСР».

Федеральний прокурор К у н коротко ствердив, що немає потреби узгляднювати названі оборонцем параграфи, бо оскарженого треба покарати як кримінального вбивника («Мердер»).

Д-р Ягуш висловлюється, що якби зайшли розбіжності в цій справі між сенатом і прокуратурою, треба б засягти рішення великого сенату, а це означало б поновлення процесу. (Великий сенат складається з уповноважених представників усіх сенатів Федерального трибуналу; його рішення та інтепретації є безвідкличні). Прокурор підтверджує таку розв'язку.

На питання д-ра Ягуша, чи оскаржений не бажає скористатися з права кінцевого слова, Сташинський каже: «Все, що я міг сказати, я сказав. Визнання моєї провини є моїм каяттям. Я свідомий своєї вини і прошу бути поблажливими до мене».

Проголошення вироку президент сенату заповів на п'ятницю, 19 жовтня, о год. 9 ранку.

*

У вироді сказано: Від імени народу. Оскаржений є винен у допомозі при виконанні кримінального вбивства в двох випадках. Він є засуджений на 8 років важкої тюрми; слідче ув'язнення враховується до кари; кошти процесу покриває оскаржений.

В глибоко продуманій промові д-р Гайнріх Ягуш якнайдокладніше умотивував вирок, подавши при цьому знамениту аналізу політичного тла, на якому виникли два наказані державними органами кримінальні вбивства.

«В квітні 1957 зближається для Сташинського внутрішня і зовнішня катастрофа — каже, м. ін., д-р Ягуш. — Він має вишпигувати в Мюнхені духового керівника однієї української політичної групи. Влітку того ж року коротко та ясно наказують йому вбити Ребета... Спеціальний висланник Москви повчає його, як поводитися з отруйною зброєю..., яку вже вживали проти людей з найкращим успіхом. Ця зброя викликає раптову смерть і не залишає жадних слідів...»

«Радянська таємна служба безпеки тепер уже не вбиває свавільно, тепер вбивають людину на виразний наказ уряду. Політичне вбивство є тепер, так би мовити, інституціалізоване».

«Якби не радянська система, яка розцінює вбивство, виконане в державному інтересі, як допущений та необхідний засіб, то підсудний був би сьогодні вчителем десь на Україні... Але політична дресура вможливила йому бачити в Ребеті зрадника та ворога народу, і цим він тимчасово заспокоїв своє сумління...»

«На підставі одного попереднього процесу відомо, що СРСР надужив члена свого представництва для шпигунства проти НФР. Тепер з прикрістю треба ствердити, що СРСР наказує і здійснює на території НФР замах кримінальних убивств... Не зважаючи на факт, що кільцеві судини серця п. Ребета були пошкоджені, стверджено, що його смерть виникла в наслідок вчинку підсудного...»

«Згодом на доручення тих самих офіційних відповідальних кіл у Москві КГБ спрямовує оскарженого на екзильного політика Степана Бандеру, який також живе в Мюнхені як провідник однієї української групи... Бандера надходить коротко перед 13 год.; Сташинський вкрадається до будинку і діє там неначе якийсь рафінований амтомат — стріляє своє отруйне стріливо в обличчя жертви і з поспіхом знижає...»

«... Оскаржений вміє подати такі деталі, про які фактично може знати тільки той, хто був причасний до даної справи... Провокацію з радянського боку треба виключати. В цьому випадку він повинен би був подати на радянське доручення тільки себе самого як виконавця злочинів. У ніякому разі йому не доручали б складати зізнання,

які спеціально компромітують СРСР. Ні за жадних умов він не міг би твердити, що був обговорений плян транспортувати отруйну зброю при допомозі дипломатичного кур'єра... Хто під час судового процесу бачив поведінку підсудного та чув його з'ясування, ледве чи буде сумніватися щодо правдивості його визнання. Так оцінив його також експерт...»

«... Оскаржений в обох випадках не був виконавцем вчинку. Хоч він сам виконав потрібні для вбивства вчинки, він був тільки знаряддям та помічником. Винуватцями, тобто виконавцями вбивств, є ті, хто відповідально заплянували атентати і щодо особи, і щодо місця, і щодо самого перебігу вбивства, при чому вони розпрацювали ці пляни аж до найменших деталей... Сташинський тримався меж, точно визначених йому наказодавцями».

Цих кілька цитатів вистачає, на нашу думку, щоб мати принаймні побіжне уявлення про обґрунтування судом свого вироку в цьому справді небувалому процесі в Західній Європі.

Відкритим може залишитися питання, чи цим вироком замикається т. зв. «справа Сташинського». З правдоподібністю, яка межує майже з упевненістю, можна б на теперішньому етапі сказати, що «так».

А на закінчення хочемо підкреслити, що судовий процес був ведений дуже коректно і дуже об'єктивно. Це треба завдячувати всім п'ятьом федеральним суддям 3-го сенату для кримінальних справ, у тому числі зокрема і передусім голові сенату — д-рові Гайнріхові Ягушу.

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

Про видавничу політику в УРСР

ПЕЧАТЬ СССР В 1961 ГОДУ. Статистические материалы. Издательство Всесоюзной книжной палаты, Москва 162, стр. 179. (Цена 49 коп.)

Новий випуск річника приносить ряд інформацій, яких в попередніх випусках немає. Змінився на краще також уклад матеріалів. Замість основних розділів про книгу, журнали та газети — як по всьому СРСР, так і по окремих республіках — знаходимо тепер у збірнику дві частини: статистичні дані про всі види друку по всьому СРСР і дані по окремих союзних республіках.

Газети та журнали. В 1961 році газети в СРСР появлялися одноразовим тиражем у висоті 70 млн 728 тис. примірників; у тому числі російською мовою — 54 млн 460 тис., а українською — 6 млн 518 тисяч. У порівнянні з 1960 роком російські газети збільшили свій тираж на 3 млн 117 тис., а українські — тільки на 309 тис., тобто російський тираж зріс на 6%, український на коло 5%.

В Українській РСР одноразовий тираж газет становив 9 млн 331 тис. примірників, з чого близько 70% припало на тираж українською мовою. В порівнянні з 1960 роком тираж збільшився на 383 тис. примірників, при чому російські газети, підвищивши свій тираж на 74 тис., досягли 2 млн 767 тис. примірників. Тираж молдавських та угорських газет залишився без змін — 46 тис. примірників або 1/2% з усього тиражу газет в УРСР.

Цікавою новістю в річнику є відсоткове відношення окремих типів українськомовних газет:

Так з «республіканських газет» (тираж — 3 млн 902 тис. примірників) 71% назв і 69% тиражу припа-

ло на українські газети; з обласних — відповідно 63% і 66%; з міських — 62% і 65%; з районних — 87% і 89%. Серед т. зв. «низових газет» (заводські та високошкільні багатотиражки; сюди не враховані колгоспні газети) українськомовні видання становлять тільки 47% назв і 48% тиражу.

Якщо в минулому році і давніше в збірнику не були подані тиражі окремих газет в УРСР (проти чого ми висловилися на сторінках «Сучасности» — ч. 10 за 1961), то цим разом можна знайти дані про ці тиражі. На жаль, це зроблено нехлюбно та несолідно. Як і раніше, так і тепер нічогосінько не знаємо про тиражі найбільших газет у Києві: «Радянська Україна», «Робітнича газета» чи «Правда України». Зате поданий тираж газети «Молодь України» — 340 тис. примірників. (Для порівняння: всесоюзна «Комсомольская правда» в Москві друкувалася в той час тиражем 3 млн 350 тисяч). Однак не подано тиражу російськомовного органу ЦК ЛКСМУ (комсомолу України) «Комсомольское племя». З браку точних даних можемо висловити здогад, зроблений на підставі поданих загальних чисел про комсомольські газети в УРСР та на підставі даних про обласні комсомольські газети, що тираж газети «Комсомольское племя» становить 100-120 тис. примірників.

Навряд чи багато варті дані вроді того, що нам сказали про дитячі газети: тираж обох газет в УРСР — «Зірки» та «Юного ленинця» — становить 1 млн 820 тис. примірників; тиражу за окремими газетами не подано, хоч дуже хотілося б його знати.

Те саме зробили з колгоспною газетою: «спільний» тираж українського та російського видань стано-

вить 255 тис. примірників. Це жалюво мало для селянської газети.

Нарешті довідуємося, що півтижневик «Радянська освіта» має тираж 138 тис. примірників. Треба визнати, що це досить солідна цифра. Всеохопна «Учительська газета» мала у 1961 тираж — 600 тис., а 1960 — 715 тисяч.

Сподіваємося, що видавці збірника подадуть в 1963 році повніші інформації про пресу в окремих республіках, у тому числі передусім в Українській РСР.

З огляду на обмежене місце подаємо з журнальної статистики тільки найосновніші дані. Російською мовою появлялися 643 журнали (1960 — 614), одноразовий тираж яких становив 32 млн 306 тис. примірників (1960 — 29 млн 943 тис.). Українською мовою появлявся 51 журнал (1960 — 54) з тиражем 1 млн 606 тис. примірників (1960 — 1 млн 508 тис.). В УРСР російськомовні журнали збільшили свою кількість за один рік з 21 на 26 назв, при чому їхній тираж зріс на 6 тисяч — з 183 тис. у 1960 на 189 тис. у 1961 році. На жаль, річник не подає тиражів окремих журналів.

Книги. В 1961 році вишло на 136 млн 600 тис. менше російських книжок, ніж у 1960. Однак треба пам'ятати, що в 1958–1960 рр. випуск російських книжок збільшився на 196,5 млн, а українських у той час зменшився на 9,3 мільйона. Зате в 1961 році продукція українських книжок зросла на коло 5 млн, тобто з 80,6 млн у 1960 році на 85,5 млн у 1961. Зріс також тираж в інших народів СРСР (на 6,4 млн примірників і видань чужоземними мовами (на 5,1 млн).

В абсолютних числах книжкова продукція виглядає так:

1960 — російською мовою 55 337 назв, тираж 1 016 млн 356 тис.;

1961 — російською мовою 53 489 назв, тираж 879 млн 710 тис.;

1960 — українською мовою 3 850 назв, тираж 80 млн 600 тис.;

1961 — українською мовою 4 043 назв, тираж 85 млн 500 тис., тобто в порівнянні з попереднім роком кількість назв збільшилася на 193.

Збільшилася також кількість назв узбецьких, грузинських та молдавських книжок, але в цілому кількість назв книжок неросійськими мовами таки зменшилася.

При поважному зниженні російської книжкової продукції в скالی всього СРСР звертає на себе увагу факт, що в Українській РСР зросли кількість назв та висота тиражу російських книжок. У 1960 році появилися на Україні 3 893 назви російських книжок, у 1961 — 4 416, тобто на 373 назви більше, ніж українських книжок. При цьому треба підкреслити, що по всьому СРСР кількість російських книжок зменшилася на 1 848 назв. Тираж російських книжок, виданих в УРСР, зріс з 31,8 млн примірників у 1960 році до 32,028 млн у 1961. (В нашій рецензії на збірник 1960 року ми помилюво подали були тираж російських книжок в УРСР цифрою 31,1 млн). На Україні появилися тільки дві книжки (тираж 5 тис.) мовами інших народів СРСР і 250 книжок (тираж 3,5 млн) «зарубіжними мовами».

Читач напевно поставить питання: чому заіснував такий спад російських книг, виданих «у центрі»? Як пояснити ріст, хоч він дуже скромний, українських книг? Чому так багато книг російською мовою появляється на Україні, коли «в центрі» їх випускають менше?

Рецензований річник пояснює спад російської книжкової продукції неправильним плануванням і браком координації роботи окремих видавництв. У наслідок цього деякі книги появляються в кількох видавництвах. Далі, недостатнє вивчення запитів та попиту читача приводить до «перепруження складов книгками». Це явище, як виходить з газетних інформацій, досить поширене в СРСР. До цих стверджень ми робимо таку заввагу: якби російським видавництвам не заплановували коштом «національних» видавництв так багато паперу, то напевно не існувала б потреба первантажувати магазини книгарень.

Брак вивчення справжнього попиту українського читача, що є викликане свідомою політикою на книжковому ринку, зумовлює низькі тиражі української книжкової продукції. П'ять чи навіть десять мільйонів екземплярів українських книг більше аж ніяк не змінює незадовільного стану української книжкової продукції. Фактом є, що, не зважаючи на деякі зміни на краще за останній рік, російська книжкова продукція далі залишається непропорційно вищою, ніж продукція українська. Пояснення, що, мовляв, російські книги купують по всьому СРСР, що, мовляв, багато російських книг іде за кордон тощо, не може нікого переконати.

Росіяни є згідно з радянською статистикою у три рази більше, ніж українців, а якщо взяти до уваги розмовну мову, то в чотири рази більше; зате російських книжок виходить у десять разів більше, ніж українських. Збільшення тиражу в таких обставинах на п'ять мільйонів абсолютно замало! В найкращому випадку це збільшення доводить, що існують межі самовільному нахабству, з яким «дехто» хотів би «регулювати» українську книжкову продукцію. Однак сама політика обмежень та «дружоклясовости» надалі залишається в силі.

Здається, що і в УРСР, і в інших республіках українці починають дещо сміливіше домагатися української книжки. Ці домагання повністю ігнорувати не можливо. Відгомін цього нового настрою чи навіть руху доходить деколи і до редакцій київських газет. Цікаві інформації з цієї тематики знаходимо в центральному професійному органі книгарів «Советская книжная торговля». У звіті з всеосоюзного книжкового ярмарку, що відбувся в червні 1962 в Києві, читаємо про замовлення на українські книги, зроблені книгарями Красноярська, Кубані тощо. На запитання корреспондента щодо мови представниця з Красноярська відповіла: «На українському мові, конечно». Далі відносимося, що на Кубані впродовж

кількох днів розійшлося 3 тис. примірників «Кобзаря», замовлених уже раніше; що на ярмарку додатково замовили 4,5 тис. примірників «Кобзаря», призначених на продаж в областях поза УРСР. Згаданий журнал подає прізвища двох представників «Книготоргу» з Житомира, — Б. С. Лейдермана та Н. Г. Глейзера, — які були першими на київському ярмарку, що «подбали про українських читачів поза межами УРСР» (див. «Советская книжная торговля», ч. 8, 1962, стор. 15). Число 2 цього журналу за 1962 рік повідомило про активність громадських кольпортерів в одному з районів Києва, де продано 10 тис. примірників «Кобзаря» і 10 тис. примірників Войнова п. н. «На футбольних меридіанах». Виходить, що не тільки «Кобзар» має попит між українськими книжками. Книжка Войнова вийшла останнім часом другим накладом — 50 тис. примірників; перший наклад був, здається, 30 тис.

Як пояснити перевагу російських книжкових назв та їх високий тираж в УРСР?

Першою та основною причиною є, до речі, офіційна політика русифікації. Її виявом є те, що майже всі наукові праці з ділянки точних наук та природознавства, техніки та промисловости і військової справи появляються на Україні російською мовою. Іншим виявом цієї політики є вимога, щоб також і загальні та літературні видавництва випускали солідний контингент російськомовної продукції. Навряд чи існує на Україні видавництво, яке не видавало б російських книжок. Перед у цьому ведуть, мабуть, київські видавництва, де видаються не тільки твори російських авторів, жителів України. Це було б, може, якоюсь мірою нормальним явищем. Але ніяк не можна пояснити, чому Державне видавництво художньої літератури УРСР випускає російською мовою переклад з англійської чи французької. Роман Р. Роллана «Зачарована душа» вийшов російською мовою тиражем 120 тис. при-

мірників, також і твори чеської письменниці Пуйманової — тиражем 150 тисяч. Обидві книги кількатомові. Не пасе задніх і видавництво Спілки письменників України «Радянський письменник»: тут роман польського письменника в російському перекладі дістав тираж у висоті 175 тис. примірників («Образ любви» Брошкевича). Львівські видавництва мають меншу кількість паперу, але також роблять «все, що можуть»: тут видано тиражем 16 тисяч оповідання Льва Толстого по-російськи. Проти перекладів Толстого на українську ми не заперечуємо. Навпаки.

При такій «заботливості» київських та львівських українців, скажіть будь ласка, що залишається робити росіянам? Як же можуть у Києві знайти час та можливість, щоб видати українських авторів чи переклади на українську, коли там турбуються тим, щоб Ромена Роллана видати по-російськи?

Не дивно, що колись відомі твори Бориса Грінченка тепер доступні тільки в російському перекладі, виданому в Москві п. н. «В темную ночь — Под тихими вербами» (тираж 100 тис., готується другий наклад). Але в Києві твори Б. Грінченка видавця знайти не можуть! Треба тільки дивуватися з цинізму або лицемірства тих українських письменників, які на різних зборах критикують книготорговельні організації УРСР за поганий кольпортаж української книги. Чи ці критики не бачать, що видавництво їхньої ж спілки або видавництва, де члени цієї спілки працюють директорами та редакторами, несуть більшу відповідальність у справі поширення українського слова?

Ясно, поганих книгарів треба критикувати, а то й звільняти з роботи. Багато хто з-поміж них веде по-

літику свідомого бойкоту української книги. В державних та партійних установах, на заводах і у фабриках бойкотуються також українські газети та журнали. Про розміри цього бойкоту ми довідалися з газети «Літературна Україна» від 2 жовтня 1962 така: у «Відомчій» передплаті на 1963 рік у Львові пам'ятали, наприклад, про «Сибирские огни», «Венгерские новости» і «Рыбоводство и рыболовство» (останнє передплатив, м. ін., Львівський електроламповий завод!), але з подивугідною одноставністю там уникали найменшої згадки про українські видання. Навіть місцевий журнал «Жовтень» не є до вподоби бюрократам, які повинні б цінити лінію та «заслуги» цього журналу. Редакції «Жовтня» не залишилося нічого іншого, як закликати своїх читачів, щоб вони пропагували журнал... у колі «своїх друзів та знайомих».

Справа «відомчої» передплати, яка на Україні йде на користь російських видань, примушує нас зробити ще одну заувагу, і це стосується видавничої справи в цілому, а не тільки періодики. Будьмо обережні у висновках про національні відносини в УРСР і про національний потенціал — у висновках, роблених на підставі висоти тиражів. Тиражі друкованої російськомовної продукції мають за собою колосальну підтримку режиму та системи і вони штучно піднесені. Українські ж тиражі всілякими способами — пляновими обмеженнями, урядовим бойкотом і бюрократичним саботажом — втримуються на такому рівні, який аж ніяк не відповідає справжнім потребам та вимогам українського читача на батьківщині і всього українського народу.

Павло ЧЕРНОВ

НОТАТКИ

Восьмий конгрес УККА

В Нью-Йорку відбувся 12-14 жовтня 1962 року восьмий конгрес американських українців, що його скликав Український конгресовий комітет Америки (УККА), який об'єднує всі українські національні організації, що діють на терені США. В конгресі взяв участь 341 делегат з різних місцевостей. На конгресі виступили також видатні американські діячі: губернатор штату Нью-Йорк Нелсон Рокефелер, сенатор цього штату Джекоб Дживітс, конгресмени Деніел Флад та Едуард Дервінський і представник державного департаменту Карл Роуен. Президент Кеннеді надіслав конгресові привітання, де м. ін. сказано, що «уряд Сполучених Штатів сильно підтримує справедливі прагнення та права всіх народів на національну незалежність, на право до влади з їх власного вибору і на користування основними правами та вольностями. Остаточне здійснення цих справедливих прагнень та здобуття цих прав є і залишається основною метою світової політики Сполучених Штатів». Як гості на конгресі виступили також амбасадор вільного китайського уряду на Формозі Тінгфу Тсіянґ та видатний діяч визвольного руху Куби проф. Герміно Портевілья.

У звітній частині конгресу зокрема відмічено зовнішньополітичну діяльність, що її в Вашингтоні веде проф. Лев Добрянський, голова УККА. Сюди треба зарахувати: організування «Тижня поневолених народів», що його тепер кожного року відзначають президент та конгрес США; заходи для створення при палаті репрезентантів США постійної парламентської комісії для справ поневолених народів; побудо-

ва пам'ятника Тараса Шевченка у Вашингтоні; заходи для того, щоб у переписі населення США українці відмічувалися як окрема національна група; виступи українців на різних американських конференціях, присвячених питанням закордонної політики США, зокрема щодо стосунків з СРСР; організація відзначення конгресом США роковин державної самостійності України; висилання меморандумів про становище на Україні до різних політичних установ, у тому числі також і до Об'єднаних Націй, тощо. До зовнішньополітичної праці УККА треба також зарахувати його інформаційну діяльність: поширення серед американців двох англомовних видань — «Український кварталник» та «Український бюлетень». Метою цієї діяльності є передусім нести допомогу українському народові в його визвольній боротьбі і здобувати для цієї боротьби моральну та політичну підтримку США й інших вільних держав та народів.

Якщо мова про внутрішньополітичну працю УККА, що її він веде серед української промади у США, то головною метою її є зберегти національно-культурну особовість та організований характер української етнічної групи і здобути для українців відповідне місце серед інших етнічних груп у США. Треба підкреслити, що за останнє 15-річчя, тобто за час, коли у США поселилися повосенні українські емігранти, позиції української етнічної групи у США зросли з багатьох поглядів. Сьогодні багато українців стало викладачами в американських університетах та коледжах, дехто добився самостійної позиції в еконо-

мічному житті країни, і є вже чимало української професійної інтелігенції. Поняття «українець» має сьогодні у США іншу вимову та питому вагу, ніж, наприклад, кільканадцять років тому. Існує сильний гін до шкіл народженої або вихованої вже у США української молоді. УККА спрямовує свої заходи м. ін. в тому напрямі, щоб ця молодь зберегла українську мову, вивчила українську історію, культуру, літературу тощо. Чимало з цього погляду роблять такі молодіжні організації як от «Пласт», «Молодь української національності», «Об'єднання демократичної української молоді» чи «Спілка української молоді Америки» і різні студентські громади та об'єднання.

На конгресі були відмічені також недоліки УККА і всієї української громади у США. Якщо мова про зовнішньополітичні справи, то найприкріше відчувається постійне намагання офіційних кіл США трактувати Україну як «традиційну частину російського імперіального комплексу» і тим самим заперечувати окрему національно-політичну особовість українського народу. Цю тенденцію зокрема відзеркалив лист теперішнього державного секретаря Діна Раска, надісланий у серпні 1961 конгресменові Говардові Смітові у зв'язку з заходами створити при палаті репрезентантів окрему комісію для справ поневолених народів. Хоч така тенденція суперечить актам проголошення «Тижня поневолених народів», до яких враховується там також і Україна, все таки вона відзеркалює офіційну політику державного департаменту США.

Між слабкостями внутрішнього характеру треба зокрема відмітити зниження активності та жертвенності української громади у США. Це можна було спостерегти на самому конгресі. Як уже зазначено, в

конгресі взяв участь 341 делегат, а на п'ятому конгресі, який відбувся в 1952 році в Нью-Йорку, було 835 делегатів; на шостому в 1955 році — 465 делегатів. Збірка на Український національний фонд виглядає так: 1952-1953 — 136 тис. доларів, 1953-1954 — 117 тис., 1954-1955 — 93 тис., 1955-1956 — 94 тис., 1956-1957 — 86 тис., 1957-1958 — 69 тис., 1958-1959 — 64 тис., 1959-1960 — 75 тис., 1960-1961 — 70 тис. і 1961-1962 — 58 тис. доларів.

Головою УККА знов обрано проф. Лева Добрянського; до ексекютиви ввійшли такі особи: Йосип Лисогір, Антін Батюк, Володимир Пушкар, Роман Димер, Олена Лотоцька та Іван Фліс — заступники голови, Матвій Стахів, Микола Ценко та Ігнат Вілінський — секретарі, Ярослав Падох, Джон Робертс, Степан Ярема, Володимир Галан, Володимир Дармопрай, Володимир Мазур, Петро Павлович, Михайло Пізнак, Ярослав Гайвас, Богдан Коваль та Роман Рогожа — члени.

Члени політичної ради: Володимир Бачинський, Богдан Гасюк, Василь Довгань, Володимир Душник, Антін Драган, Іван Дужанський, Степан Куропась, Олександр Грановський, Володимир Комаринський, Михайло Комічак, Петро Мірчук, Іван Паливода, Степанія Вовчок, Роман Борковський, Євген Лозинський, Данило Лимаренко, Лев Футала, Михайло Фурда, Едвард Попель, Катерина Пелешок, Марія Квітковська, Юліан Ревай, Роман Смаль-Стоцький, Августин Штефан, Теодор Качалуба, Джордж Волинець, Євген Зиблікевич, Марсел Вагнер, Микола Юрчишин, Володимир Бакад, Мирослав Проккоп, Іван Рижій, Іван Кохановський, Антін Гончарів, Степан Женеvський, Ольга Селюк, Роман Ільницький, Дмитро Старощак та Ярослав Лешко.

М. П.

ЗМІСТ ЖУРНАЛА «СУЧАСНІСТЬ» ЗА 1962 РІК

ПОЕЗІЯ

- АНДІЄВСЬКА Емма: Весняне (I, II); То й же базар; Базар з порушеним виміром; Зворотнє запрошення; Пригода під іншим кутом; Униз; Гілка в родичах (8).
- БАРКА Василь: Світання в горах; Мадонна; Руїна; Скорбний час; Літо; Доля (I, II); Камінь; Ромен; Досвіт; Очі квіток (6).
- БІЛЯЇВ Володимир: Уява; Учта модерна (4).
- БОЙЧУК Богдан: Апокрифи весни; Перехожим; Молитва самотнього (10).
- ВІНГРАНОВСЬКИЙ Микола: Прадід; Скажи мені, Дніпре; Червоні рожі; Канни; Ми йшли до скирти; Прелюд кохання; Стояла в травах ніч; Український прелюд; Древа (6).
- ГУЦАЛО Євген: Я зростаю; Конох; Рідна мова; Ти...; Велика Ведмедиця; Грудневий Вуг...; Сад; Зелена радість конвалій; Гей бігла осінь (7).
- ДАЛЕКА Лідія: Смерть австралійського аборигена; Художникові (11).
- ДРАЧ Іван: Хліб; Ніж у сонці; Етюди; Останній міст полковника (5).
- КАЛИТОВСЬКА Марта: Щедрість і буря; Божевільна земля (9).
- КИЛИНА Патриція: Пісня про ангелів (5).
- КОРОТИЧ Віталій: Пробудження; Київ; Ветховен; Руки; Колись; Брехня; Любов; Фрагмент; Запах неба; Ви чули гру...; Обережні...; Життя; Ну, от і все... (3).
- КОСТЕНКО Ліна: Я виростала...; Сміх; Сходить сонце...; Художник; Вулиця Солов'їнка; Гранітні риби; Мисливець; Папороть; Дощі випадають; Чайка на крижині; Пригадаш...; Летять на землю груші; Гуде вогонь...; Дзвони б'ють...; Естафети; Оксані; Зорі; Казка про мару (4).
- ОРЕСТ Михайло: Взором античного (3, 8).
- РУВЧАК Богдан: Два законні сонети (2); Вечірній чай; Пливуча осінь; На ранок (7).
- СЛАВУТИЧ Яр: Фльорентійські сонети (1, 3); Персей (11).
- ТАРНАВСЬКИЙ Остап: Термінал (2).
- ТАРНАВСЬКИЙ Юрій: До дощового дня; На смерть Х. Б. (12).

ПЕРЕКЛАДНА ПОЕЗІЯ

- БЛЯЙ Франц: Квітень (12), перекл. М. Ореста.
- ВЕРФЕЛЬ Франц: Гекуба (12), перекл. М. Ореста.
- ГЕОРГЕ Стефан: Хрест дорожній...; Ця квітка... (12), перекл. М. Ореста.
- БРЕНШТАЙН Альберт: Де давні хвилі... (12), перекл. М. Ореста.
- ЗАЙДЕЛЬ Іна: Потіха (12), перекл. М. Ореста.
- КАММІНГС Е. Е.: Amores (10), перекл. Б. Войчука.
- КОТМАЄР Елізабет: Дерево восени (12), перекл. М. Ореста.
- РІЛЬКЕ Р. М.: Сонце сягло на обріїв груди; Ти, бідна, стара капище! (12), перекл. М. Ореста.
- ШЛЯФ Йоганнес: На скелі (12), перекл. М. Ореста.

ПРОЗА

- АНДІЄВСЬКА Емма: Говорюща риба (2).
 БАРКА Василь: Жовтий князь (7-11).
 БОЙЧУК Богдан: Остання зустріч (1); Кружова гора (6).
 ГУЦАЛО Євген: Олень Август; У полях (9); Морська новеля; Хай собі цвіте (10).
 ПАРФАНОВИЧ Софія: Новорічна ніч (3).
 САМЧУК Улас: Третя границя (12).
 СТРУТИНСЬКА Марія: З нотаток (11).
 ТАРНАВСЬКИЙ Остап: Ще один життєвий досвід (5).
 ШЕВЧУК Валерій: Мій батько надумав садити сади; «Не співайте мені свої пісні...»; Жовтень, місяць, сад...; У дощовому присмерку (12).

ПЕРЕКЛАДНА ПРОЗА

- ГЕССЕ Герман: Три липи (10), перекл. М. Ореста.
 ЕРЕНБУРГ Ілля: Люди, роки, життя (3).
 ЛУ СІНЬ: Собаче заперечення; Жебраки; Оповідання про славетного лікаря; Втрачене пекло було кращим (4), перекл. Л. Голубничої.
 СТЕЙНБЕК Джон: Подорожі з Чарлі (12).

ПОДОРОЖНІ НОТАТКИ

- ДНІПРОВИЙ Лесь: Пригоди в країні ацтеків (10).
 КАЛИТОВСЬКА Марта: Під сонцем і тінями Сієни (9).
 РУДНИЦЬКИЙ Ярослав: З подорожі на Мальту (7-8).
 СЕЇНЬКІВ Іван: Мандрівка в минувшину (5).

ІСТОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ, КРИТИКА, МИСТЕЦТВО, КУЛЬТУРА

- БАРКА Василь: «Перебудований» Гелікон (3).
 ВОВК Віра: Про творчість З. Лісовської (5).
 ГОЛУВНИЧА Лідія: Про Лу Сіня (4); Київські танцюристи в світлі американської критики (11).
 ГОНЧАРЕНКО Іван: Т. С. Еліот як критик (9).
 ГОРБАЧ Олекс: Післявоєнні мовознавчі публікації в УРСР (1).
 ДОРОШЕНКО Володимир: І. Франко і М. Грушевський (1-2); Франко як бібліограф (6); З підсоветського шевченкознавства (10).
 ІЗАРСЬКИЙ Олекс: Й. Ляйтгеб і Україна (3).
 КАЛИТОВСЬКА Марта: У десятиліття смерті П. Омельченка (12).
 КИВЕЛЮК В.: Про творчість С. Борачка і Г. Крука (6).
 КІНДЗЕРЯВИЙ-ПАСТУХІВ С.: З призабутих скарбів древнього письменства (6).
 КОБРИНСЬКИЙ Роман: Українські стародруки та їх мистецтво (10).
 КОСТЮК Григорій: В. Винниченко — маляр (6).
 КОШЕЛІВЕЦЬ Іван: Під кінець 1961 року (2); Голос сумління (3).
 КРАВЦІВ Богдан: О. Білецький про радянське шевченкознавство; «Книга биття» українського народу — «Археологія» Я. Пастернака (1); «Велика ведмедиця» і «Гончі пси» (2); Поезія Заходу в українських пере-

- кладах (4); Літературна спадщина М. Глобенка (6); Поезія Л. Українки під радянською цензурою (7); До синіх зір (8); Українська література в новій радянській літературній енциклопедії (11).
МАРКУСЬ Василь: Четвертий том «УРЕ» (1).
ОДАРЧЕНКО Петро: Тарас Шевченко і Леся Українка (4).
РЕБЕТ Дарія: «Великий театр» (4).
РИЛЬСЬКИЙ Максим: Дивлюсь на афішу та й думку гадаю (10).
СОЛОВІЙ Юрій: Світ очима, примруженими від усмішки (3); Багато тем (7); Відвідини «На горі» (11-12).
ЧАПЛЕНКО Василь: Український фолклор у творчості М. Гоголя (1).

ПУБЛІКАЦІЇ

- ПОЛІЩУК** Валеріян: Амальгама (11).
СКРИПНИК Микола: Статті з національного питання (3).

СУСПІЛЬСТВО, ІСТОРІЯ, ПОЛІТИКА, ЕКОНОМІКА

- АНДРІЄВСЬКИЙ** Дмитро: Розважання про політичний геній (4).
БІЛАС Лев: Вячеслав Липинський і «територіалізм» (2-3).
БІЛІНСЬКИЙ Ярослав: Американсько-радянські взаємини і українська справа в 1917-1920 рр. (7).
БОГАЧЕВСЬКА Марта: Проблема двох батьківщин (5); На молодіжному фестивалі в Гельсінках (12).
БРУК Міхал: Лист — 3 документів польського ревізіонізму (9).
ВРЕЦЬОНА Євген: Баси і підбаски (5).
ГОЛУВНИЧИЙ Всеволод: Новий політичний та ідеологічний конфлікт у комуністичному таборі (2); Політика США як причина розходжень між СРСР і Китаєм (4); Китайська критика СРСР і майбутнє комунізму (6).
ГЛОВІНСЬКИЙ Євген: Консолідаційна база (2).
ДАНКО Осип: Сучасний стан української історичної науки та суспільно-політичних дисциплін (12).
ДЖІЛАС Мілован: Розмови з Сталіном (8).
ДОРОШЕНКО Володимир: М. Драгоманов про церковно-релігійні справи (8).
ЖУК Андрій: Пам'яті Миколи Порша (1).
КОЛАКОВСЬКИЙ Лешек: Відповідальність і історія (9).
КУЛЬЧИЦЬКИЙ Олександр: Незнаний митрополит (7).
ЛЕВЕДЬ Микола: Підсумки і висновки — До теми американсько-радянської взаємини і українська справа (7).
ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ Іван: Український визвольний рух під час другої світової війни (5); Новий Переяслав (9).
ЛІХТЕН Йозеф: Продовження дискусії про українсько-єврейські взаємини (1).
МАЙСТРЕНКО Іван: Труднощі з реабілітацією Скрипника (3); Думки з приводу статей Є. Врецьони (6); Криза радянського сільського господарства (8).
ОСАДЧУК Богдан: З блокнота (2).
ПЕЛЕНСЬКИЙ Ярослав: Українська справа у взаєминах межі США і СРСР під час і після другої світової війни (7).

- ПРОКОП Мирослав: Питання колоніалізму перед Об'єднаними Націями і Україна (6).
- ПРОЦЮК Степан: Важкий шлях українського автобудування (5).
- РАХМАННИЙ Роман: З приводу двох міжнародних з'їздів (10).
- РЕБЕТ Дарія: Ідеї і люди — У двадцятиріччя УПА (12).
- РУЖМОН Дені де: Європа — колос, який (ще) себе не знає (8).
- СОЛОВЕЙ Дмитро: «В дому роботи, в країні неволі» (4).
- СТАХІВ Володимир: Передгра до дискусії (3); Потворний фільм т. зв. «виборів» (4); Процес проти Б. Сташинського — вбивника проф. Л. Ребета і С. Бандери (11-12).
- ЧЕРНОВ Павло: Преса УРСР за минуле десятиріччя (3); До пресової політики в УРСР (5).

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

- А. Г. Г.: Історичний роман про гетьмана Розумовського (3); Дві книжки О. Грищенка (6).
- БЕЗУШКО Володимир: Депо з шевченкіяни останніх літ (3); Міжнародний з'їзд славистів у Москві (10).
- бкр: Під безперервним тиском (2); З книжкових полиць (7).
- БОЙЧУК Богдан: Пісня з темряви (3).
- Видання членів Нью-Йоркської групи (3).
- ВІРСТА Аристид: Друге видання «Історії української музики» (1).
- В. П. С.: Книга, написана напохват (1).
- ВРЕЦЬОНА Євген: Провідна верства минулого (9).
- ГОРБАЧ Олександр: Повість про львов'ян (6); Статистика видавничої русифікації (7); Незадовільна праця про українське віршування (8); Фототипічне видання староукраїнської мовної пам'ятки (10); Перший етимологічний словник української мови (11); Невдала повість про німців-колоністів Південної України (11).
- ДАНКО Осип: Українські публікації поза Україною (3).
- ДОРОШЕНКО Володимир: Недороблена праця (5); Показник про Івана Франка (6); Книжка про Юрія Немирича (7); Нові праці проф. П. Ковалева (7).
- ІЗАРСЬКИЙ Олександр: Любов П. Ліницька (1); Солідна праця про Нарбута (5); Життя Марії Заньковецької (5).
- КОШЕЛІВЕЦЬ Іван: Історія однієї книжки і доля її автора (5).
- КРАВЦІВ Богдан: Пам'ятник українському Перемишлеві (2); Злидні радянської бібліографії (6); Поезія Володимира Свідзінського (9).
- ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ Іван: Хвильовий по-англійськи (1).
- МАРКУСЬ Василь: Зустрічі Джіласа з Сталіном; Французька книга про Петлюру (9).
- м. м-ак: Бібліографія праць проф. Я. Рудницького (7).
- Нові книги (4, 8, 11).
- РЕБЕТ Дарія: Давнє й актуальне в рядках літописів (8).
- РОЗУМНИЙ Ярослав: Новий підручник української мови (9).
- ФЕДОРІВ М.: Церковна музика на платівках (8).
- ЧЕРНОВ Павло: Про радянську пресу (3); Про видавничу політику в УРСР (12).

НОТАТКИ

- бкр: Смерть С. Складенка (5).
 БОЙЧУК В.: Балет Вірського в Нью-Йорку (6).
 Б. Ч.: Проблеми XXII з'їзду КПРС (1).
 В. Б-Т: Німеччина очима східних європейців (8).
 Відгуки мексиканської преси на виступ П. Вірського (11).
 ВОЙЦЕНКО Ольга: Передвісники Світового конгресу українців (5).
 В. П. С.: Чому вимагати тільки «свободи для Анголи»? (2); Гра у «власну»
 закордонну політику (8).
 КАЙДА В.: Делегація радянських письменників у Югославії (4).
 К. М.: Радянська виставка в Парижі (1); Осінні виставки в Парижі (1);
 Конференція Міжнародної вільної академії наук (1).
 КРАВЦІВ Богдан: Текстологи «чумакують» (5); Піррова перемога літера-
 турної реакції в УРСР (9).
 МаК: З мистецької хроніки Парижу (2); Виставка А. Сологуба в Пари-
 жі (5).
 МАРТІН Д.: Український танцювальний ансамбль у «Метрополітен-
 Опері» (6).
 М. В.: Підсумки дискусії про українсько-російські взаємини (6).
 М. П.: Підсумки праці УНС (8); Восьмий конгрес УККА (12).
 П. О.: Новий дім УВАН у США (3).
 ПРОКОП М.: Національне питання на тлі XXII з'їзду КПРС (2).
 ФРАНСУА-ПОНСЕ Андре: Слабі місця (3).
 (-): «Коліщатка і гвинтики» (3).

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

ГОРДИНСЬКИЙ Святослав (2); РАКОВСЬКИЙ Мирослав (1).

ОГОЛОШЕННЯ

Незабаром виходить у світ нове видання «На горі» у спів-
 праці з «Україна і світ»

Поль Кльодель

БЛАГОВІСТЬ МАРІЇ

у перекладі Марти Калитовської.

Книжку можна замовити заздалегідь (ціна 4 нм, I ам. дол.
 або рівновартність) на адресу:

I. Sapiha 3000 / Hannover-Buchholz Sibeliussweg 17 Germany.

З М І С Т

Юрій Тарнавський. До дощового дня, На смерть Х. Б.	3
Улас Самчук. Третя границя	4
Михайло Орест. З німецьких поетів	17
Джон Стейнбек. Подорожі з Чарлі	22
Марта Калитовська. У десятиліття смерти П. Омельченка	28
Юрій Соловій. Відвідини «На горі»	30
Валерій Шевчук. Вибір з прози	47
Осип Данко. Сучасний стан української історичної науки та суспільно-політичних дисциплін	58
Дарія Ребет. Ідеї і люди	69
Марта Богачевська. На молодіжному фестивалі в Гельсінках	81
Володимир П. Стахів. Процес проти Б. Сташинського — вбивника проф. Л. Ребета і С. Бандери	91
Критика і бібліографія. Про видавничу політику в УРСР (Павло Чернов)	117
Нотатки. Восьмий конгрес УККА (М. П.)	121
Зміст журналу «Сучасність» за 1962 рік	123

Адреси наших представників

- Австралія:** Fokshan Library
& Book Supply
1 Barwon Street
Glenroy W. 9, Vic.
- Аргентина:** Cooperativa de Credito
«Renacimiento»
(para «Suchasnist».)
Maza 150
Buenos Aires
- Велико-
британія:** Ing. Jaroslaw Hawryliw
40. Alma Rd.,
St. Albans, Herts.
- Канада:** I. Ellashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.
- США:** G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14b
New York 25, N. Y.
- Франція** M. Soroczak
Cité Pierre Courant
Bel—Horizon
St. Etienne, Loire
- Швейцарія:** Dr. Roman Prokop
Mottastr. 20
Bern
- Швеція:** Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших
країн просимо надсилати без-
посередньо на адресу видав-
ництва.

Адреси для влат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/111

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.,
München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 80165

Postcheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ на місячник «СУЧАСНІСТЬ»

	одно число:	річно:	
Австралія	0:6:0	3:0:0	фун.
Австрія	15,-	150,-	швц.
Англія	0:5:0	2:5:0	фун.
Аргентина	20,-	200,-	пез.
Бельгія	30,-	300,-	бфр.
Бразилія	50,-	500,-	круз.
Венесуеля	2,50	24,-	бол.
Голляндія	2,50	24,-	гул.
США	0,75	7,50	дол.
Канада	0,75	7,50	дол.
Німеччина	2,50	24,-	м.
Франція	2,75	28,-	ффр.
Швейцарія	2,60	26,-	шфр.
Швеція	3,-	30,-	кор.

Появилось 11 (61) число

DIGEST

OF THE SOVIET UKRAINIAN PRESS

за листопад 1962

- I. СТАТТІ: Література — Наука.
- II. ВІСТКИ ТА ІНФОРМАЦІЇ: Про-
мисловість — Профспілки — Спе-
куляція — Транспорт — Молодь —
Радіо — Музика — Релігія — Ук-
раїнці поза межами СРСР — Ко-
роткі вістки.

ЦІНА: одно число — 1 доляр; річ-
на передплата (12 чисел) — 10 до-
лярів, передплата на три роки —
25 доларів.

АДРЕСА: „PROLOG“

875 West End Ave. Apt. 14 b
New York 25, N. Y.
U. S. A.

Приймається передплата
на 1963 рік на журнал

«СУЧАСНІСТЬ»

місячник літератури, мистецтва, суспільного життя.

У журналі беруть участь такі співробітники:

Емма Андіївська, Дмитро Андіївський, Василь Барка, Володимир Безушко, Лев Білас, Ярослав Білінський, Володимир Біляїв, Марта Богачевська, Богдан Бойчук, Вольфрам Бурггардт, Богдан Винар, Аристид Вирста, Віра Вовк, Ольга Войценко, Євген Врецьона, Богдан Галайчук, Яків Гніздовський, Лідія Голубнича, Всеволод Голубничий, Іван Гончаренко, Анна-Галя Горбач, Олекса Горбач, Святослав Гординський, Євген Гловінський, Лідія Далека, Осип Данко, Сергій Домазар, Володимир Дорошенко, Андрій Жук, Олекса Ізарський, Володимир Кайда, Марта Калитовська, Ігор Качуровський, В. Кивелюк, Патриція Килина, С. Кіндзерявий-Пастухів, Роман Кобринський, Ігор Костецький, Григорій Костюк, Іван Кошелівець, Богдан Кравців, Володимир Кубійович, Олександр Кульчицький, Микола Лебедь, Іван Лисяк-Рудницький, Йозеф Ліхтен, Галя Мазуренко, Іван Майстренко, Зигмунт Маркевіч, Василь Маркусь, Василь Микитчук, Кирило Митрович, Петро Одарченко, Михайло Орест, Богдан Осадчук, Софія Парфанович, Ярослав З. Пеленський, Мирослав Прокоп, Степан Процюк, Емануїл Райс, Улас Самчук, Дарія Ребет, Левко Ромен, Богдан Рубчак, Ярослав Рудницький, Роман Рахманний, Олександр Семененко, Іван Сеньків, Яр Славутич, Дмитро Соловей, Юрій Соловей, Орест Старчук, Володимир Стахів, Марія Струтинська, Олександра Сулима, Остап Тарнавський, Юрій Тарнавський, М. Федорів, Олександр Филипович, Ганс Фіндайзен, Василь Чапленко, Павло Чернов, Валентина Шалі та ін.

У справах передплати звертатися до видавництва і його представників за межами Німеччини.

Умови передплати й адреси представництв див. на попередній сторінці обкладинки.